

הרב צבי שמשוני

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

- א. מבוא
- ב. סוגית גזילת עבדים
 - 1. רקע
 - 2. סוגיית בבא קמא
 - 3. סוגית בבא מציעא
- ג. פסיקת הרי"ף
- ד. התוקף עבדו של חברו
- ה. פסיקת הרמב"ם
 - ו. סיכום
 - ז. נספח

א. מבוא

במאמר זה אשתדל להתחקות אחר חזרה אחת של הרמב"ם, באשר להגדרת עבדים כקרקע או כמטלטלין לענין דיני גזלה. יש בה בדוגמה זו ייחודיות שמשכה את תשומת ליבי. במקרה דנן, באופן נדיר יחסית, לא רק הרמב"ם חזר בו, אלא גם רבו הרי"ף. אין ספק שעובדה זו מעניינת, גם בהיבט הספציפי וגם בהיבט הרחב יותר.

סוגיה זו של סיווג העבדים אם כקרקעות או כמטלטלין, קשורה למספר נושאים בהלכה.¹ כדי שלא להרחיב את היריעה מעבר למידה, אנו מצטמצמים לנושא העיקרי שהוא דיני גזילה.

¹ שאלת ההגדרה של עבדים כקרקע או כמטלטלין, נידונה בגמרא ביחס למספר תחומים: קנינים, אונאה, שבועה, פדיית הקדש, גביית חובות וגזלה.

ב. סוגית גזילת עבדים

1. רקע

שלוש המשניות הראשונות, בפרק תשיעי של מסכת בבא קמא, עוסקות בדיני השבת גזלה. המשנה הראשונה עוסקת בגזלות שנשתנו לטובה, כגון עצים שעשאם כלים ובהמה שילדה או נגזזה. ההלכה שנפסקת במשנה זו היא: 'משלם כשעת הגזילה'. ומשנה זו חותמת בכלל: 'זה הכלל כל הגוזלים משלמים כשעת הגזילה'.² המשנה השנייה והמשנה השלישית, עוסקות בשינויים לרעה: בהמה שהזקינה, מטבע שנסדק או נפסל, יין שהחמיץ וכיוצא באלה. המשנה השלישית מבחינה בין מקרים בהם משלם כשעת הגזילה,³ למקרים בהם: 'אומר לו הרי שלך לפניך'.⁴ כל הדינים הללו מתייחסים לגזילת מטלטלין בלבד. הגזול קרקע מחבירו ונשחתה מאליה (רמב"ם גולה ואבדה ט,א) 'אומר לו הרי שלך לפניך' שהקרקע בחזקת בעליה קיימת.

המשנה השנייה מציגה מחלוקת אודות גזלת עבדים:

גזל בהמה והזקינה עבדים והזקינה משלם כשעת הגזילה ר' מאיר אומ' יאמ' לו בעבדים הרי עבדך לפניך.

בשתי המשניות האחרות לא נחלקו התנאים. כאשר הגזילה השתנתה, בין לטובה ובין לרעה, הדין הוא לפי הכלל 'משלם כשעת הגזילה'. כאשר השינוי אינו נחשב לשינוי, מוחזרת הגזילה במצבה בעת ההשבה: 'אומר לו הרי שלך לפניך'. אולם במשנה ב' נחלקו התנאים מה דינם של העבדים. רש"י על המשנה מסביר: 'דכקרקע דמי וברשותיה דמרי קיימי'. כלומר, המחלוקת של התנאים, לפי פירוש זה, אינה מחלוקת אודות עקרונות השבת גזלה. המחלוקת היא בשאלה, כיצד יש לסווג את העבדים. האם עבדים נידונים כקרקע או כמטלטלין.

הסבר זה של המחלוקת משתקף מסוגיית הגמרא. כפי שנראה בהמשך, הגמרא בחלקה השני של הסוגיה, קושרת בין משנתנו למחלוקת העקרונית האם נשבעים על עבדים. המחלוקת על שבעה, יכולה להיות קשורה למחלוקת על גזילה, רק אם מקבלים את ההנחה, שהמחלוקת בגזילה איננה ספציפית, אלא משקפת מחלוקת עקרונית אודות סיווג העבדים כמטלטלין או כקרקעות.

² גירסת כ"י" וכן כל הציטוטים להלן. המילה 'כשעת' כתובה על הגליון.

³ 'מטבע ונסדק, פירות והירקיבו, יין והחמיץ'.

⁴ 'מטבע ונפסל, תרומה וניטמאת, חמץ ועבר עליו הפסח, בהמה ונעברה בה עבירה או שניפסלה מעל גבי המזבח או שהיתה יוצאה ליסקל'.

2. סוגיית בבא קמא

כך היא הצעת הסוגיה (ב"ק, צו ע"ב):

רבי מאיר אומר: בעבדים - אומר לו הרי שלך לפניך. אמר רב חנינא בר אבדימי אמר רב: הלכה כרבי מאיר.

ורב שביק רבנן ועביד כרבי מאיר? אמרי: משום דברייתא איפכא תניא. ורב שביק מתניתין ועביד כברייתא? רב, מתניתין נמי איפכא תני. ומאי טעמיה דרב דאפיך מתני' מקמי דברייתא? אדרבה, ניפוך דברייתא מקמי מתניתין! אמרי: רב נמי מתניתין איפכא אתניה.

ואי בעית אימא: כי לא אפיך - חדא מקמי חדא, חדא מקמי תרתי אפיך; דתניא: המחליף פרה בחמור וילדה, וכן המוכר שפחתו וילדה, זה אומר ברשותי ילדה והלה שותק - זכה בה, זה אומר איני יודע וזה אומר איני יודע - יחלוק, זה אומר ברשותי וזה אומר ברשותי - ישבע המוכר שברשותו ילדה, לפי שכל הנשבעין שבתורה נשבעין ולא משלמין, דברי ר' מאיר; וחכמים אומרים: אין נשבעין לא על העבדים ולא על הקרקעות.

האי הלכה כר' מאיר, הלכה כרבנן מיבעי ליה! הכי קאמר: למאי דאפכיתו ותניתו, הלכה כרבי מאיר.

תקציר:

- רב חנינא מוסר משמו של רב שהלכה כרבי מאיר.
- הגמרא תמהה על פסיקה זו. תשובת הגמרא היא, שרב סבור שדוקא חכמים הם האומרים: 'בעבדים אומר לו הרי שלך לפניך'. בעלי הסוגיה טוענים שקיימת ברייתא ששנתה את המחלוקת הפוך ממשנתנו, ותומכת בגירסת רב.
- על כך שואלת הגמרא, מדוע העדיף רב את המסורת של הברייתא על פני המשנה, ומתרצת שגם נוסחת המשנה של רב היתה הפוכה כמו בברייתא.⁵ תשובה זו כמובן תשובה ניצחת היא! אם נוסחתו של רב היתה הפוכה מנוסחתנו, אין להתפלא על פסיקת רב.
- הגמרא מציעה הסבר נוסף.⁶ לפי ההסבר השני רב העדיף את נוסחת הברייתא למרות שלא גרס כך במשנה. העדפה זו נובעת מהעובדה שקיימת ברייתא נוספת, ממנה עולה שדוקא רבי מאיר הוא שסבר כחכמים. ברייתא זו מציגה מחלוקת אם

⁵ ראה אצל אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תשכ"ד, עמ' 190 ואילך.

⁶ דומה שאין להבין את החיפוש אחר תשובה נוספת, אלא אם נניח, שתשובת הגמרא הראשונה אינה מבוססת על נתונים. הגמרא רק מציעה אפשרות תיאורטית שכך היתה נוסחת רב במשנה, והשוה אפשטיין שם עמ' 191.

נשבעים על עבדים.⁷ דוקא חכמים הם האומרים שאין נשבעים על עבדים, וההסבר הוא כמובן שעבדים דינם כקרקעות. כאן מתבהרת כבדרך אגב, ההנחה של בעלי הסוגיה, שמחלוקת התנאים במשנתנו תלויה בשאלת ההגדרה של עבדים כקרקעות.

עיון בעריכת הסוגיה

המשפט היחיד בסוגיה הנאמר בשם אומרו, הינו משפט הפתיחה, בו מוסר רב חיננא בר אבדימי את פסיקת רב. מלבד משפט זה כל הסוגיה אינה נוקבת בשמות. מסורת פסיקה כרבי מאיר היתה ידועה גם בארץ ישראל. בירושלמי מובא משמו של רב יהודה שפסק כרבי מאיר (בבא קמא, פ"ט ה"ב):

גזל בהמה והזקינה כולי רב הוני אמי בשגזל עגל ונעשה שור אבל גזל שור והזקין אוי לו הרי שלך לפניך שמואל אמי אפי גזל עגל ונעשה שור אוי לו הרי שלך לפניך תני רב קרנא ואפי גזל עגל ונעשה שור וטבח ומכר משלם תשלומי ד' וה' עגל אמי אבוי דשמואל בר אמי בשם רב יהודה הל' כר' מאיר.

בירושלמי אין כל התיחסות או דיון, לגבי פסיקת ההלכה כרבי מאיר. לו היתה ידועה ברייתא מקבילה למשנתנו, או מסורת על נוסחה אחרת במשנה, ודאי היה לדבר איזכור בירושלמי.

ניתן להניח, שאין לבעלי הסוגיה בבבלי מידע מבוסס, על ברייתא או משנה שונות ממשנתנו. כבר הערנו על כך שתשובת הגמרא הראשונה, שלפיה היתה לפני רב משנה שונה ממשנתנו, יכולה היתה להיות תשובה מכרעת. מה מניע את הגמרא לחפש תשובה נוספת? ההנחה שלא היתה לבעלי הסוגיה מסורת של נוסחת משנה או ברייתא הפוכה משלנו, מסבירה את הצורך להמשיך ולחפש תשובה חלופית. תשובת הגמרא הראשונה אינה אלא העלאת תירוץ אפשרי. אם ניתן להציע אפשרות נוספת להסביר את רב, ודאי כדאי להציעה, שהרי חסרונה של הנחה ללא ראיה ברור.⁸

מצד שני, יתכן שבין שתי האפשרויות הללו מתוחה מחלוקת. שהרי אם לא היה להם לבעלי הסוגיה יסוד להשערתם, מדוע לא הסתפקו רק בהסבר השני, אשר מבוסס על ברייתא

⁷ אמנם מלשון הברייתא עולה לכאורה שהמחלוקת אינה על עבדים בלבד אלא גם על קרקעות, ראה להלן בדיון על סוגיית בבא מציעא.

⁸ יש להוסיף לשיקול הדעת את העובדה, שאין הגמרא מצטטת ברייתא כדרכה, אלא רק מציינת שהיתה לו לרב ברייתא. אמנם בכ"י מופיע ציטוט חלקי של ברייתא: "[ו]חכמי אומי בעבדים אומי לו הרי שלך לפניך", ובכ"י מ: "רי מאיר אוי כשעי גזילה וחכמי אוי הרי שלך לפניך" אולם בשאר העדים אין לכך זכר. סביר יותר להניח שחסרונה של הברייתא גרם להוספתה, בין מתוך מחשבת תיקון או אולי רק כפרשנות בעלמא. פחות סביר להניח, שברייתא מקורית נשמטה מכל שאר העדים. אמנם בסוגיית בבא מציעא המובאת להלן, מצוטטת ברייתא בכל העדים למעט כ"י פירנצה. והשוה לחם משנה, הלכות גזלה ואבדה (ג, ד) מובא להלן פרק ג', שמדבריו גם עולה, שרב הפך את המשנה עקב מצוקה פרשנית.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

מפורשת. מכאן ניתן אולי להסיק, שלדעתם של בעלי התירוץ הראשון, הברייתא העוסקת בדיני שבועה אינה רלוונטית לדיון על גזילה.

ניתוח זה מוביל אותנו לשאלה, האם הכרחי לקבל את הנחת העבודה של הפרשנים הקלסיים, הקושרת את מחלוקת התנאים לשאלת ההגדרה של עבדים כקרקעות. שאלה זו ניתן לשאול לכל אורך שלבי הסוגיה:

● **המשנה** - במשנה אין כל רמז לקשר הזה. העבדים נמצאים במשנה יחד עם בהמה, ובהחלט ניתן לראותם כסוג מובחן של גזילות, שהמכנה המשותף שלהן הוא הזמן, המחולל בהם שינוי עקב היותם בעלי חיים. לפי זה מחלוקת התנאים היא בשאלת השינוי שחל עם הגיל. האם יש להגדיר את השינוי של עבד זקן לעומת עבד צעיר, כמו השינוי בין בהמה צעירה לזקנה. רבי מאיר רואה באנושיות של העבד מרכיב דומיננטי יותר. עבד הוא אדם בין אם הוא צעיר או מבוגר. אולם בהמה צעירה וטובה אינה דומה כלל לבהמה זקנה ובלתי יעילה.⁹

הסבר זה ניתן לחזק מסוגיית הירושלמי. לפי הירושלמי, רב הונא הסביר את המשנה דוקא בעגל שנעשה שור. רב הונא סבר, שאפילו בבהמה, השינוי שחל עם הזדקנותה אינו נחשב שינוי, כמו גם בעבד שהזדקן, שבשניהם אותו הדבר שנגזל קיים עתה.¹⁰ לפי דברי קרנא בירושלמי, יש מי ששנה, שאפילו בעגל שנעשה שור אומר לו הרי שלך לפניך. כלומר לפי שיטה זו, אפילו שינוי משמעותי יותר, אינו מגדיר את הבהמה הבוגרת כדבר אחר.

ברור שלפי תפיסה זו, אין כל צורך להעמיס על מחלוקת התנאים, את המחלוקת העקרונית בהגדרת עבדים כקרקעות. ניתן להניח שמחלוקת התנאים כפי שהסברנו היא בדיני גזלה בלבד.¹¹

⁹ בדומה למכונה שנתישנה ואינה עובדת.

¹⁰ המפרשים קשרו זאת למושג 'שינוי השם'. ראה למשל פירוש מהר"א פולדא. הלבני, מקורות ומסורות בבא קמא, עמ' שפא, טוען שהמילה 'אפילו' בבבלי ובירושלמי מציגות לכאורה גישות מנוגדות. מהבבלי עולה שגזל טלה ונעשה איל הינו שינוי פחות מהזקינה. מהירושלמי עולה ההפך, כפי שראינו. הלבני מציע הסבר המבחין בין שני סוגי זיקנה. זקנה הגורמת תשות כח, לידת עגל שנעשה שור הינו שינוי קטן. ולעומת זאת זקנה ללא תשות כח שלעומתה עגל שנעשה שור הוא שינוי גדול יותר. דומה שחילוק כזה מצריך ראייה. לעניין יתכן שה'אפילו' המקורי היה בברייתא שמצטט קרנא וכנראה ביחס למשנה. הדמיון בין 'תני רב קרני' על פי כ"י אסקוריאל, למימרת רבי יוחנן המובאת בבבלי על ידי מר קשישא הוא רב. המסורת שהגיעה לבלב כללה את הניסוח 'אפילו', אולם לאור גישת הבבלי היה הכרח להעמיד את כל המימרה באופן הפוך. ראה מה שכתב עוד על כך הלבני, שם, עמ' שפב-שפג.

¹¹ דומה שניתן להוסיף ראייה אף מסוגיית הירושלמי קידושין (פ"א מ"ג): 'אית מתניתין אמר עבדים כקרקעות אית מתניתין אמר כמטלטלין אית מתניתין אמר לא כקרקעות ולא כמטלטלין' ומובאת משנה לכל אחת מהאפשרויות. אולם משנת הגזל אינה מוזכרת בסוגיה כלל. תופעה זו, של דיון נרחב בסוגיית עבדים כקרקעות או כמטלטלין, ללא איזכור של משנת הגזל, אנו מוצאים גם בסוגיית הבבלי בבא קמא (יב, א). סביר להניח שגם עורכי סוגיה זו, לא ראו את משנת הגזל כשייכת לדיון.

- **שלב א, פסיקת רב** - אין בפסיקת רב כרבי מאיר, וכך גם אין בפסיקת רב יהודה בירושלמי, כל רמז אודות הפרשנות של המחלוקת במשנה. אמנם יותר סביר להניח שמי שפוסק כרבי מאיר, ומתעלם מההשלכה על נושאים נוספים, סבור היה שאין בפסיקתו השלכה מעין זו.
- **שלבים ב, ג** - שאלת הגמרא והתשובה הראשונה - גם שאלת הגמרא מדוע פסק רב כרבי מאיר נגד חכמים, ובעיקר תשובת הגמרא, שלרב היתה ברייתא או משנה ששנו הפוך, מלמדת על התמקדות במשנה שלנו. לו סברו בעלי הסוגיה (בשלב זה), שיש למחלוקת זו מרחב גדול יותר, לא היו נמנעים מלדון ולחפש מניעים רחוקים לפסיקתו של רב.
- **שלב ד, התשובה השניה** - רק בשלב זה עושה הסוגיה תפנית ומקשרת את מחלוקת התנאים למחלוקת אודות שבועה.

3. סוגיית בבא מציעא

במשנת המחליף פרה בחמור מוצג מקרה של שבועת מודה במקצת על עבדים (ב"מ, ק ע"א):

היו לו ב' עבדים אחד גדול ואחד קטן וכן ב' שדות אחת גדולה ואחת קטנה...
זה אומר גדול וזה אומר קטן ישבע המוכר שהקטן מכר...

הגמרא עוסקת בבירורה של פסקה זו במשנה, עקב השאלות שהיא מעוררת, שאחת מהן היא הסתירה מהכלל אין נשבעין על עבדים. לכאורה עולה מסוגייה זו, וללא כל חולק, אותה הגישה שייחסנו בסוגייתנו רק לבעלי השלב האחרון. הגמרא מקשה כאן ממשנתנו, מתוך ההנחה שיש בסיס משותף למשנת הגוזל ולדין השבועה. לכאורה עלינו להסיק מסוגייה זו, שהבנת בעלי השלב האחרון בסוגייתנו, היא ההבנה הרווחת והפשוטה של משנתנו.¹²

ג. פסיקת הרי"ף

פסיקת הרי"ף וחזרתו

הרי"ף מצטט את פסיקת רב ודוחה אותה מההלכה (ב"ק, לד ע"ב בדפי הרי"ף):

אמר רב חנינא בר אבדימי אמר רב הלכה כרבי מאיר ולית הלכתא כוותיה דקי"ל עבדא כמטלטלי דמי.

¹² להסבר אחר עיין בנספח.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

לכאורה, בא הרי"ף לדחות את העולה מלימוד סוגייתנו. הלומד סוגיה זו ודאי יבוא לפסוק כרב, ואמנם מסוגיית הגמרא כאן אין סיבה שלא לעשות כן. בא הרי"ף ומציין, שמאחר שעבדים הם כמטלטלין, כפי שעולה מסוגיות אחרות, אין לפסוק הלכה כרב. אולם ראשונים אחדים ציינו שהרי"ף חזר בו.¹³ כך למשל מובא משמו של הרא"ה בנמוקי יוסף על אתר:

וכתב הרא"ה ז"ל דפסק הרי"ף ז"ל הלכתא כרב דעבדא כמקרקעי דמי
ובסוף ימיו חזר בו ואמר דלית הלכתא כותיה אלא עבדא כמטלטלי דמי...

הקורא דברים הללו מתרשם לכאורה, שלא על פי דברי הרי"ף כאן, העיד הרא"ה את עדותו. מדברי הרא"ה נשמע, שידוע שהרי"ף פסק שעבדים כקרקעות, ופסיקתו כאן היא לאחר שחזר בו מהפסיקה ההיא. אולם קריאה זהירה יותר בדברי הרי"ף, יתכן שתביא למסקנה שעדות זו על חזרת הרי"ף, נלמדה רק מתוך דבריו כאן. לכאורה יכול היה הרי"ף להימנע מלצטט את פסיקת רב. הרי"ף היה מצטט את המשנה ללא כל התייחסות, ומשמעות הדבר פשוטה, שהלכה כחכמים. העובדה שהרי"ף ציטט את רב וחלק עליו, מלמדת שבתחילה סבר כרב ולכן הביאו, ולבסוף חלק עליו, ולכן הוסיף את המשפט שאין הלכה כמותו. כלומר, המשפט הראשון ברי"ף המצטט את רב, הינו דעתו הראשונה של הרי"ף, והמשך דבריו שאין הלכה כרב, הוא שינוי עמדה לפי דעתו השניה, לאחר שחזר בו.

חזרת הרי"ף מתועדת

בפירושו של רבינו יהונתן על הרי"ף כתוב כך (פירוש רבינו יהונתן, ב"ק, עמ' 297):

הלכי כר' מאי דקסבי עבדא כמקרקעי דמי. מוגה בהלכות ספרד ולית הלכת'
כותיה דקיי"ל עבדי כמטלטלי דמי ומשלם כשעת הגזלה.

כאן אנו שומעים עדות ברורה, ששני המשפטים הללו אינם מכתובה רצופה. הראשון הוא גוף הטקסט ואילו השני הינו הגהה. כך עולה גם מדברי בעל המאור שכתב (דף לד ע"ב בדפי הרי"ף): 'וכיון דליתא לדרב לפי מה שפסק הרי"ף ז"ל בהגהתו...'. המהדיר מציין שהמשפט השני חסר ברי"ף כ"י סמינר, ושמדברי רבינו יהונתן אנו למדים שהגהה זו, היתה רק בספרים הספרדיים.¹⁴ לאור כל הנ"ל ברור, שיש לפנינו כאן תופעה של מהדורה שניה של הרי"ף.¹⁵

¹³ ספר ההשלמה, בבא קמא פרק תשיעי, אות ה, פאריש תרמ"ה, ירושלים תשכ"ז, (לח ע"ב), שם, בבא בתרא פרק שמיני, אות ה, (דף כ ע"א); בעל המאור על הרי"ף שם ד"ה 'ורבי מצוטט להלן; וכן הרמב"ן במלחמות, שם ד"ה 'ועוד' (בסוף דבריו בדף לה) כותב: 'אבל יותר נראין דבריו הראשונים שפסק כרב'; הרא"ה ורבינו יהונתן מלוניל המובאים להלן.

¹⁴ ש"י פרידמן, רבינו יהונתן שם, הערה 565.

¹⁵ ראוי לציין שמלבד הרא"ה שלושת הראשונים המציינים שהרי"ף חזר בו הם מפרשי הרי"ף. ניתן להניח שהיו לפניהם מספר ספרים של הרי"ף והם בחנו את הגירסאות. אודות רבינו יהונתן יש לכך עדות גם מהמקרה שלפנינו וראה פרידמן במבוא עמ' יב והערה 101. במספר מקומות אנו מוצאים 'טיפול' מסוג זה של מפרשי

ההסברים האפשריים לחזרת הרי"ף

המפרשים שהתייחסו לפסיקת הרי"ף, לא הסבירו אלא את דעתו האחרונה. אנו נציע כאן את ההסברים שלהם, וננסה להבין לאורם, מה היתה דעתו גם בתחילה.

כפי שראינו בסוגיית הגמרא, המחלוקת בין רבי מאיר לחכמים מוסברת כמחלוקת בשאלה עקרונית: האם עבדים מוגדרים כקרקע או כמטלטלין. לאור זאת, גם פסיקת רב בגמרא, מהוה הכרעה באותה שאלה עקרונית. אם כך אין אפשרות להכריע בשאלה זו רק על פי סוגייתנו. מכיון שנושא זה נידון במקומות נוספים ב"ש"ס, הרי שההכרעה אמורה להיות אחידה. את הקשר לסוגיית שבועה עשתה כבר הגמרא. לכן טבעי לכאורה לחפש הסבר בשתי סוגיות אלו והיחס שביניהן. הסבר כזה מובא להלן מבעל ה'לחם משנה'. אמנם הראשונים הצביעו דוקא על דין גביית חוב מעבדים כבסיס להבנת חזרתו של הרי"ף. נציג את שתי הגישות הללו, ואחר כך הסבר נוסף על בסיס העיון הקודם שלנו בעריכת הסוגיה.

הסבר הראשונים - חזרה בעקבות דין גביית חוב

הראשונים שנדרשו לשאלה מדוע חזר בו הרי"ף, הפנו את האצבע לפסיקת ההלכה בנוגע לגביית חוב מיתומים.¹⁶ בסוגיה בפרק ראשון (ב"ק, יא ע"ב - יב ע"א), נחלקו האמוראים אם גובים מן העבדים. בעקבות כך דנה הגמרא בשאלת ההגדרה של עבדים כקרקע או כמטלטלין. בפרק שמיני בבבא בתרא (קכח ע"א) נחלקו כיצד יש לפסוק הלכה למעשה בענין זה: 'שלח ליה רבי אבא לרב יוסף בר חמא הלכה גובין מן העבדים ורב נחמן אמר אין גובין'. בסיומה של הסוגיה נפסקה הלכה כרב נחמן כלומר שעבדים כמטלטלין,¹⁷ וכך גם פסק הרי"ף במפורש (ב"ב, נו ע"א בדפי הרי"ף).

הרי"ף: בעל המאור, גיטין פרק ששי, כט ע"ב בדפי הרי"ף, ד"ה 'איתמר': 'כתב עלה הרי"ף ז"ל מתחלה בהלכות הלכתא כרב הונא ולבסוף חזר בו וצוה להניח בהלכות כותיה דר"ח... וראה רמב"ן במלחמות שם: 'זכיתי בהלכה זו לנוסחא הראשונה מוגהת בטהרת הקדש מכתבת המחבר ז"ל...'; בעל המאור, פסחים פרק שני, ז ע"ב בדפי הרי"ף, ד"ה 'אמר רבא': 'וכן נמצא בכתב ידי מר יוסף בר יושת"ן במדינת גיאי"ן שהעיד על רבו הרי"ף ז"ל שחזר בו בסוף ימיו... והשוה ר"ן על הרי"ף, עבודה זרה לו ע"ב בדפי הרי"ף, ד"ה 'חוץ'. השוה, הרב ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, עמ' 204: 'הרי"ף, כידוע, חזר בו פעמים הרבה מדבריו בספר ההלכות שלו ו'צוה' 'לתקן', 'להגיה', 'למחוק' ו'להוסיף'. וראה שם עמ' 206 דוגמה נוספת. בדרך אגב התייחס לנושא י"ג אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי ורמייזא', תרביץ, שנה ד' (תרצ"ג), ספר ב-ג, עמ' 190: '...וכשם שאין לראות ב-פ"י המשניות' להרמב"ם ובהלכות הרי"ף. "מהדורא קמא" ו"מהדורא בתרא", אע"פ שאנו יודעים שחזרו בהם והגיהו ספריהם בכמה מקומות, כך אין לראות בהגהותיו של רש"י שבפירושו "מהדורא בתרא" במובנה המדויק של מילה זו... לקביעה זו מסכים הרב בנדיקט שם עמ' 206, ומוסיף שהתיקונים נעשו על ידי תלמידי הרי"ף! ראה גם י' שציפנסקי, רבינו אפרים, פרק שביעי, עמ' 115 ואילך ובהערות 31, 32 שם.

¹⁶ הרא"ה מצוטט להלן; הרשב"א בבא קמא צז ע"א ד"ה 'ולענין עמי תעט'; הראב"ד שם ד"ה 'אינו עמי רלו'. המאירי שם צז ע"ב ד"ה 'כבר' עמ' 282, מצטט את פסק הרי"ף ללא איזכור החזרה ומפנה לסוגיית בבא בתרא כראיה בלבד.

¹⁷ בסוגיה של בבא קמא אין פסק הלכה. אולם בסוף הסוגיה בבבא בתרא (קכח ע"ב) מובא: 'דרש מר זוטרא משמיה דרב שימי בר אשי הלכתא בכל הני שמעתתא כדשלח ליה רבי אבא לרב יוסף בר חמא. אמר ליה רבינא לרב אשי דר"ג מאי? א"ל אין גובין מתנין לה, וכן אר"נ'. אמנם ראה רבנו חננאל (ב"ק שם עמ' כד), שכתב 'וקי"ל כרב נחמן'. באוצר הגאונים בבא קמא (חלק התשובות, עמ' 10), מובאת תשובה שליון מזהה כתשובת רב יהודאי

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

לאור סוגיה זו, כתבו הראשונים, שרב נחמן הוא מקור חזרתו של הרי"ף. כך מובא משמו של הרא"ה (נמוקי יוסף, בבא קמא, לד ע"ב בדפי הרי"ף):

וכתב הרא"ה ז"ל דפסק הרי"ף ז"ל הלכתא כרב דעבדא כמקרקעי דמי
ובסוף ימיו חזר בו ואמר דלית הלכתא כותיה אלא עבדא כמטלטלי דמי
מדפסיק ר"נ בפ"ק דמכילתין (יב ע"א) דהלכה אין גובין מן העבדים
דכמטלטלין חשבינן להו.

אמנם אין בהסבר זה התמודדות עם השאלה, מה גרם לה לחזרה זו. שהרי פסיקת רב נחמן בענין גבייה מיתומים, ודאי היתה ידועה לו לרי"ף, גם בעת שפסק את ההלכה כרב.

השאלה המרכזית שנידונה בראשונים, בסוגיית עבדים כמטלטלין, היא שאלת התיחום של הגדרת העבדים כמטלטלין. בנושא זה עסקו רב הראשונים חלקם סביב הסוגיה לעיל וחלקם בסוגייתנו. באופן טבעי ניתן לראות בשאלה זו את הרקע לחזרת הרי"ף. כלומר ניתן להניח שבמהדורה קמא סבר הרי"ף, שאין לקשור בין דיני גזלה לדיני גביית חוב. לעומת זאת, במהדורה בתרא חזר בו הרי"ף, וראה בקביעה של רב נחמן בענין גביית חוב, הכרעה עקרונית המשפיעה גם על דינים נוספים, ועל כל פנים על דיני גזלה.

דעה זו שאנו מיחסים לרי"ף במהדורה קמא, אנו מוצאים אצל הראשונים החולקים על הרי"ף. כך למשל טוען הראב"ד כנגד הרי"ף:¹⁸

ואי משום הא¹⁹ לא איריא הא אשכחן דמקרקעי דמי וכן לענין תשלומי כפל ולענין שאין נשבעין עליהן. ואיתנהו להני מילי בכמה מקומות במשנתנו וליכא מאן דפליגי. ולענין חזקה נמי הא אמרינן בפרקא קמא החזיק בעבדים קנה מטלטלין וכפות בעודן קתני החזיק, דמשמע חזקה דמהניא בעבדים אע"ג דלא מהניא במטלטלין, וקאמר קנה מטלטלין.²⁰ ותנן נמי עבד כנעני נקנה בכסף בשטר ובחזקה. נמצא שאין כל הפנים שוות, דאיכא מילי דהוו כמקרקעי ואיכא מילי דהוו כמטלטלי. לענין תשלומי כפל ולשומרים כמקרקעי וכן לענין אפותיקי דקלא אית ליה כמקרקעי וכן לענין חזקה דנפשיה, ולענין הקנאת מטלטלין בשאין עודן עליו הוו כמטלטלי, והתם משום דנידי הוא. השתא כיון דחזינן דאיכא אנפי טובא דדמו למקרקעי, מאן לימא לן דלענין גזלה נמי לא הוו כמקרקעי.²¹

גאון. בתשובה זו עונה הגאון לשואל שעבדים נידונים גם כקרקע וגם כמטלטלין, ונראה שכוונתו שלענין גבייה הם כמטלטלין.

¹⁸ מובא בהערה 16, וכן ברשב"א המובא באותה הערה.

¹⁹ כלומר אם בגלל דברי רב נחמן פסק הרי"ף שעבדים כמטלטלין.

²⁰ דברי הראב"ד כאן אינם מובנים, גם המהדיר לא הבינם.

²¹ הראב"ד ממשך ומוכיח מהגמרא לעיל שיש לפסוק כרב ולא כפי שפסק הרי"ף.

הראב"ד לא הסביר מדוע לדעתו יש לסווג עבדים כקרקע לענין גזילה לעומת הסיווג כמטלטלין לענין גביית חוב. אולם יש ראשונים שהסבירו את דינו של רב נחמן באופן ספציפי. הסבר זה מאפשר לבודד את הדין של גביית חוב, ולפסוק רק בו שעבדים כמטלטלין. הרשב"ם כותב (ב"ב, קכח ע"א):²²

ור"נ אמר אין גובין דנהי דאתקש לקרקעות כדכתיב והתנחלתם, ה"מ לדברים הכתובים בתורה, כגון לקנותן בכסף בשטר ובחזקה ושלא לישבע עליהן ושאין בהן אונאה. אבל לענין ב"ח כמטלטלי דמי, דאין ב"ח סומך אלא על קרקעות שאין יכולין ליאבד ולא לזוז ממקומן. אבל עבדים לא סמכא דעתיה הלכך לא משתעבדי ליה.

הרשב"ם אינו מתייחס לסוגיית גזילה, ואין לדעת מה עמדתו בנידון. אולם בעל ההשלמה הלך אף הוא בדרך זו, והתייחס במפורש לפסיקת הרי"ף ואף לחזרתו. בעל ההשלמה מתייחס לפסיקת הרי"ף, גם בפירושו כאן וגם בבבא בתרא,²³ אולם דבריו תוקנו על ידי המהדיר וכדי לעמוד על כוונתם המדויקת נביאם במלואם:

הרב אלפסי ז"ל פסק מתחלה כרב דאמר הלכה כר' מאיר דאמר בעבדים אומר הרי שלך לפניך דעבדא כמקרקע דמי, ואולי הכריחו לחזור בו משום דפסקינן בפרק יש נוחלין הלכה אין גובין מן העבדים. וכבר פירשתי לשם דאפילו למאן דאמר עבדא כמקרקע דמי, איכא למפסק אין גובין מן העבדים דטעמא מאי מטלטלי לבעל חוב [לא]²⁴ משתעבדי משום דלא עליהם סמך, עבדים נמי כיון שיכולים לברוח ולמות לא עליהו סמך. ולעולם הלכה כר' מאיר דעבדא כמקרקע דמי לגבי גזלה ולגבי שבועה שאין נשבעים עליהם, ואפילו הכי אין גובין מן העבדים דלאו עליהו סמך וכן כתב הרב ר' שמואל בפרק יש נוחלין [דף קכח]. ולפי חזרת הרב אלפסי ז"ל יש לומר [שאין] שנשבעים על העבדים דעבדא כמקרקע דמי, ואפילו הכי גבי גזלה פסק הרב בחזרתו כרבנן שמשלם כשעת הגזלה (דבקרקע) [דכמטלטלין] הוא. [דטעמא] דאמרינן קרקע אינה נגזלת משום דלא מחוסר גוביינא אע"ג דעבדא כמקרקע דמי משלם כשעת הגזלה [דמחוסר גוביינא הוא].

אך הפסק הנכון שראוי לסמוך עליו כך הוא דהלכה כר' מאיר דאמר בעבדים אומר לו הרי שלך לפניך דעבדא כמקרקע דמי לגזלה ולשבועה, ואפילו הכי אין גובין מן העבדים דלאו עליהו סמך.

²² ד"ה 'ור"נ אמר אין גובין'.

²³ בבא קמא, פרק תשיעי, אות ה (לח ע"ב); בבא בתרא, פרק שמיני, אות ה (עמ' 39).

²⁴ לפי המקובל וכמו שמשביר המהדיר, המילים שבסוגרים מרובעות הן תוספת של המהדיר והמוקפות בסוגרים עגולים הן הצעת מחיקה. במקרה זה התיקון מתבקש.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

בחלק הראשון של דבריו, מציג הוא את דרכו ועל פיה הוא פוסק בסוף דבריו, שעבדים כקרקע לכל ענין כולל גזלה ושבועה, ורק בגביית חוב דינם כמטלטלין, וכמו שהסביר הרשב"ם. אך בתווד מציג הוא נסיון של הסבר לדעתו של הרי"ף. לעני"ד אין צורך בכל אותם המילים שהוסיף המהדיר, אולי למעט המילה 'שאיין'.²⁵ אם כנים דברינו כך הוא גוף הדברים:

ואפילו הכי גבי גזלה פסק הרב בחזרתו כרבנן שמשלם כשעת הגזלה דבקרקע הוא דאמרינן קרקע אינה נגזלת משום דלא מחוסר גוביינא אע"ג דעבדא כמקרקע דמי משלם כשעת הגזלה.

כלומר, למרות שעבדים נידונים כקרקעות, בגזלה מסווג הרי"ף את העבדים כמטלטלין. זאת מאחר שדין קרקע אינה נגזלת תלוי בכך שאין הקרקע מחוסרת גוביינא, ובכל מקום שהיא - בידי בעליה היא נמצאת. ולכן העבדים, שאין להם תכונה זו של מחוסרי גוביינא, נידונים כמטלטלין ומשלם כשעת הגזלה.

עיון במה שכתב בבבא בתרא, מחזק את הדברים:

קיימא לן כרב נחמן דאמר הלכה אין גובין מן העבדים. ובפרק השואל נראה מתוך דברי הרב אלפסי ז"ל שאין נשבעים על העבדים אלא בטוענו כסות עבד גדול וכסות עבד קטן שנשבע על העבד על ידי גלגול. ובפרק הגוזל עצים שנינו גזל בהמה והזקינה עבדים והזקינה משלם כשעת הגזילה. ר' מאיר אומר העבדים אומרים לו הרי שלך לפניך ומתחלה פסק הרב אלפסי ז"ל כר' מאיר ואחר כך חזר בו הרב ז"ל לומר דלית הלכתא כר' מאיר אלמא עבדא כמטלטלי דמי. ואם כן היה לרב ז"ל לתקן מה שכתב בפרק השואל דמשמע שאין נשבעים על העבדים. [וי"מ] דעבדא כמקרקע דמי [סברי ליה²⁶ רק] לגבי בעל חוב כמטלטלי דמי. ואין גובין מן העבדים דמטלטלי לבעל חוב מאי טעמא לא משתעבדי משום דלאו סומך עליה מפני שיכולים ליאבד גבי עבד נמי הרי יכול למות ולברוח ולא עליהו סמך. וכן כתב רבינו שמואל ז"ל. וגבי גזלה נמי מאי טעמא אמרי' קרקע אינה נגזלת משום דלא מחוסר גוביינא וברשות הנגזל הוא. אבל עבד מחוסר גוביינא הוא וכמטלטלין דמי. וההיא דגרסינן בפרק ארבעה אבות נזיקין (יב ע"א) גבי גובין מן העבדים לימא כתנאי וכו' הוה יכול לשנויי ליה אע"ג דבעלמא עבדא כמקרקע דמי הכא אין גובין משום דלאו עליהו סמך. אלא בעי לתרוצי מתנייתא דלא ליקשו למאן דאמר גובין להכי אמר דכולי עלמא עבדא (כמקרקע דמי) כמטלטלי דמי ולא קשיין מתנייתא אהדדי. והא דתניא קנה בעודם עליו וכו' כדאיתא התם, לאו

²⁵ כתבתי אולי, כי גם מילה זו יתכן שמיותרת היא, שהרי אין לה חיבור עם המילה שאחריה: 'שנשבעים'. יתכן שמשפט זה אינו התחלת ההסבר של שיטת הרי"ף, כפי שהבין המהדיר, אלא שאלה על הרי"ף שלאור חזרתו צריך היה לפסוק שנשבעים על עבדים. וכך אכן מקשה הוא במסכת בבא בתרא כפי שמובא להלן.

²⁶ כאן צריך להיות פסיק ולמילה הבאה היה ראוי להוסיף ו. כלומר שעבדא כמקרקעי ורק לגבי בעל חוב כמטלטלי.

מילתא היא דבפרק השואל מדמי שבועה לגולה דלמאן דסבירא ליה בעבדים משלם כשעת הגזלה ונשבעים על העבדים.

כאן מציע בעל ההשלמה הסבר ברור למהדורא בתרא של הרי"ף. העבדים שאינם כקרקעות מחוסרים גבייה הם, ולכן אין בעל חוב סומך עליהם. מאותה סיבה הגזל את העבדים אינו כגזל קרקע. קרקע אינה נגזלת מחמת היותה תמיד במקומה וברשות הבעלים.

אמנם בעל ההשלמה עצמו, דוחה את דברי הרי"ף, על בסיס שאלתו מדין שבועה. הסבר הרי"ף מעמיד את דיני גביית חוב וגזלה בצד אחד ואת שאר הדינים כולל שבועה מצד שני. אבל מסוגייתנו עולה שצריכה להיות התאמה בין דיני גזלה לדיני שבועה.²⁷ כלומר אם נפסוק שעבד הוא כקרקע לשבועה, וכמו שפסק הרי"ף, עלינו גם להכריע שעבד הוא כקרקע לענין גזלה.

הצעת הסבר לאור היחס בין משנתנו למשנת שבועות

כל המפרשים שראינו עד כה יצאו מתוך הנחה, שישנן רק שתי אפשרויות להגדיר את העבדים, או כקרקעות או כמטלטלין. גישתם מבוססת על ההבנה, שסוגייתנו מלמדת על הכרחיותו של הקשר בין ההגדרה של עבדים בדיני גזילה ובדיני שבועה. כאן מוצעת נוסחה חדשה, המאפשרת פירוק מסוים של הקשר ההכרחי הזה. כמו כן מוצעת כאן אפשרות, לראות דוקא בקשר זה בין הסוגיות, את המניע של רב להפך את משנתנו. כך כותב בעל הלחם משנה (גזלה ואבדה ג, ד):²⁸

ויש לתרץ הקושיא הראשונה,²⁹ דהרי"ף נ"ל לפסוק דלא כרב מהראיות שהביא הרא"ש בפ"ק (סי' יד), ומ"מ רוצה להסכים סתם מתניי דשבועות דקאמר דאין נשבעין על העבדים אליבא דהלכתא. וסובר דמאן דאית ליה התם דנשבעין, ודאי דאית ליה עבדא כמטלטלי, דאי כמקרקעי הא אימעוט משום כלל ופרט. אבל מאן דאית ליה התם אין נשבעין, אפשר דסבר כמטלטלי דמי, ומ"מ אימעוט משום דאיתקשו לקרקעות לכל דיני קרקעות. ואע"ג דאיתקשו, מ"מ לענין גזילה נחלק ביניהם מכח הסברא דקרקע דוקא ברשותא דמריה איתיה, ולכך אומר לו הרי שלך לפניך אבל בעבדים לא. ורב דאפיך למתניי, הוא משום ר' מאיר דאמר כאן הרי שלך לפניך משמע דכמקרקעי דמי, והתם סבר דנשבעין ומשום הכי אפכה, אבל רבנן דהתם לא

²⁷ שכן לפי התירוץ השני רב הפך את הדעות במשנה מחמת שתי ברייתות שהשניה היא המחלוקת על שבועה.

²⁸ ע"פ מהד' פרנקל.

²⁹ הלחם משנה' הציג שתי שאלות. הראשונה: 'ואני תמיה על הרי"ף ז"ל ועל נוסחת הטור ז"ל ברבינו ז"ל דכיון דפסקו דמשלם כשעת הגזילה משמע דעבדא כמטלטלי ונשבעין על העבדים... והוא ז"ל כתב בפי' שבועת הדיינין משנה כצורתה ואלו דברים שאין נשבעין עליהם העבדים והקרקעות כו...'. השאלה השניה היא מסוגיית התוקף עבדו ראה להלן פרק ד.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

פליגי הכא דמצו סברי כי הכא. ולכך הרי"ף ז"ל דפסק דעבדא כמטלטלי פסק התם כסתם משנה ואתיא סתם מתניי דשבועות אליבא דהלכתא.

הסבר זה מנסה לעקוב גם אחר מהלך המחשבה של הרי"ף, וגם אחר מהלך המחשבה של רב, מנקודת ראות משותפת. לדעתו שניהם מונעים על ידי השאיפה, ליצור הרמוניה בין משנתנו למשנת שבועות, ומטרתם להסביר את שני המקורות כך שלא תהיה סתירה. אצל הרי"ף המגמה היא הרמוניה בפסיקת ההלכה, ולעומת זאת אצל רב המגמה הרמוניה בדעתו של רבי מאיר.

רב הפך את הדעות במשנה כדי ליישב את שיטת רבי מאיר.³⁰ לפי רבי מאיר במשנתנו, מעמדם של עבדים הוא כקרקעות, שהרי אומר לו הרי שלך לפניך. קביעה זו עומדת בסתירה מוחלטת לדעת רבי מאיר בשבועות, שם קבע שעבדים כמטלטלין, שהרי לדעתו נשבעים על עבדים. אין מוצא מפני סתירה זו, כך סבור בעל ה'לחם משנה', אלא להפוך את דעת התנאים ולשים את הדעה שעבדים כקרקעות בפי חכמים.

לעומת זאת הרי"ף, ניצב בפני מצב אחר, ואף בפני אפשרויות פרשניות אחרות. הרי"ף הכריע בסוגייתנו שיש לפסוק שלא כרב.³¹ משמעותה של פסיקה זו היא, שעבדים מוגדרים כמטלטלין! המגמה לאחדות בפסיקה, מחייבת לפתור את הסתירה, שהרי דעת חכמים בשבועות המנוסחת כסתם משנה, שאין נשבעים על עבדים, אומרת שעבדים כקרקעות!

כאן מציע בעל ה'לחם משנה' נוסחה מקורית. למרות שאת הדעה שמשבעים על עבדים, יש הכרח להסביר כגישה המגדירה עבדים כמטלטלין, הגישה המנוגדת ניתנת לפרשנות כפולה. ההסבר הפשוט הוא כמובן, שמי שאינו משבע על עבדים סבור שעבדים הם כקרקעות. אולם יתכן, שגם מי שסובר שעבדים הם כמטלטלין, יסבור שאין להשביע עליהם. דעה כזו תסבור שעבדים, המוגדרים אמנם כמטלטלין, הוקשו לקרקעות. הדין שאין נשבעים עליהם נובע רק מכח ההיקש לקרקעות, אך לא מהיותם הם עצמם כקרקעות.

ההבחנה בין עבדים שהוקשו לקרקעות, למרות היותם עצמם מטלטלין, לבין עבדים המוגדרים בעצמם כקרקעות, מאפשרת מרחב תמרון פרשני לו נזקק הרי"ף. ההגדרה העצמית של עבדים כמטלטלין, מתאימה להקשר של דיני גזילה. זאת מאחר שהעבד, שלא כקרקע, אינו נמצא תמיד ברשות בעליו. הבחנה זו מצדיקה להשאיר את העבדים כמטלטלין ולא להקישם לקרקעות. בדיני שבועה אין לאפיון זה של העבדים כל חשיבות, ולכן ניתן להקישם לקרקעות למרות הגדרתם הבסיסית כמטלטלין.

על בסיס הצעתו של בעל ה'לחם משנה', אפשר שניתן להסביר את חזרתו של הרי"ף. לשם כך נניח, שהמניע של הרי"ף בשתי המהדורות, היה הרצון ליצור אחדות בין הסוגיות.

³⁰ גישה זו הפוכה לחלוטין לגישה שהצגנו לעיל פרק ב', שרב פסק כרבי מאיר, ופסיקה זו היא המניע של האמוראים, להניח שלרב היתה ברייתא או משנה הפוכות. מצד שני, גישה זו המיחסת לרב מניע, תומכת בהנחה שלנו לעיל, שלא היתה לרב נוסחת משנה חלופית.

³¹ בעל ה'לחם משנה' מפנה אל הראיות שכתב הרא"ש בפרק ראשון (סימן יז). אמנם ברא"ש שם אין ראיות מלבד פסיקת רב נחמן בסוגיית גביית חוב.

בתחילה ראה הרי"ף, רק את הפתרון של רב, כפתרון מניח את הדעת. לפי זה, רבי מאיר סבור שעבדים כמטלטלין, והפסיקה היא כחכמים, שעבדים הם כקרקעות בין לענין גזילה ובין לענין שבועה. במהדורה בתרא התחדש לו לרי"ף ההסבר, השובר את הקשר ההכרחי, בין הגדרת העבדים כמטלטלין או כקרקעות, לבין דיני שבועה. כאשר מצא נוסחה המאפשרת פסיקה שעבדים כמטלטלין, בלי לשנות את הפסיקה שאין נשבעים על העבדים, שינה דעתו ופסק כחכמים.³²

הצעת הסבר על בסיס העיון בהתהוות הסוגיה

יתכן שניתן להסביר את שינוי דעתו של הרי"ף, בהתבסס על הניתוח של התהוות הסוגיה שהצענו למעלה. ראינו שרק השלב האחרון בסוגיה, עושה תפנית ומציע את הזיקה שבין דיני גזילה לשבועה, שמשמעותה הפניה למחלוקת העקרונית בענין עבדים כקרקעות. הרי"ף שפסק בתחילה כרבי מאיר, על פי פסיקת רב, יתכן שסבר שאין לקבל את גישתם של עורכי השלב האחרון. המשנה במשמעותה הפשוטה, גישת האמוראים בירושלמי וגישת בעלי הסוגיה שלנו בשלביה הראשונים, הכריעו את הכף. לכן סבר הרי"ף בצעירותו, שאין לקשור בין דיני גזילה לשאר הנושאים של הגדרת עבדים, ופסק כרב כפי משמתבקש מכל הני"ל.

אולם באחרית ימיו חזר בו הרי"ף מיחסו זה לסוגיה. איננו יודעים האם חזר בו מפני שחשב שאין הכרח להסביר כך את היחס בין חלקי הסוגיה. כלומר, במהדורה בתרא משתקפת תפיסה שגם חלקה הראשון של הסוגיה, מסכים עם ההנחה שהכל תלוי במחלוקת אם עבדים כקרקעות. או אולי למרות ההבדל העקרוני בין חלקי הסוגיה, סבר שיש להעדיף את השלב האחרון שמבטא את דעת האמוראים המאוחרים והלכה כבתראי.³³

כמו כן יתכן שסוגיית בבא מציעא היתה הרקע לחזרתו. בסוגיית בבא מציעא מציגה הגמרא את התפיסה שדין הגזילה ודין השבועה שניהם בעלי מכנה משותף. אין בסוגיית בבא מציעא מי שחולק על תפיסה זו. יתכן שעיון נוסף בבבא מציעא, הביאו לחשוב שההסבר המוצע בה למשנת הגזול, הוא מסקנת האמוראים. זאת למרות שאת משנת בבא מציעא עצמה מסבירה הגמרא כרבי הושעיה.

³² הצעתנו זו אמנם מבוססת אף היא על פסיקת רב נחמן בדיני גביית חוב כפי שהסבירו הראשונים. אלא שבניגוד להסבר הרגיל, לפיו לא מובן מדוע התעלם הרי"ף מפסיקת רב נחמן במהדורה קמא, אנו טוענים שהמניע של אחדות הפסיקה, הכריח את הרי"ף לנטות מרב נחמן ולפסוק כרב. אמנם החיסרון בהצעה זו הוא אי האחדות עם פסקו של רב נחמן. אם השערה זו נכונה, הרי"ף העדיף את ההרמוניה בין הלכת הגזול לכללי השבועה, על פני ההרמוניה בין הלכת הגזול לדיני גביית חוב. יתכן ובמהדורה קמא סבר הרי"ף, שאין הכרח לקשר את פסקו של רב נחמן, להגדרה הנוקשה של עבדים כמטלטלין. מכיון שבדיני גביית חוב עסקינו, שמא נטה רב נחמן מההגדרה העקרונית, ותיקן את דיני הגביה באופן מקומי. אולם לאחר שהצליח הרי"ף ליישב את הסתירה כך, שעבדים מוגדרים כמטלטלין, וממילא גם פסקו של רב נחמן משתלב היטב, חזר בו ותיקן כפי שתיקן.

³³ למרות שהרי"ף מקבל את פרשנותם העקרונית, שהמחלוקת היא בהגדרת עבדים, אך לא את דבריהם המסבירים את פסיקת רב שעבדים כקרקעות.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

ד. התוקף עבדו של חברו

הסוגיה

בהמשך הסוגיה בוחנת הגמרא את הטענה, שרב סובר שעבדים כקרקעות, לאור מימרה משמו אודות תקיפת עבד (ב"ק, צז ע"א):

ומי אמר רב עבדא כמקרקעי דמי? והאמר רב דניאל בר רב קטינא אמר רב: התוקף בעבדו של חברו ועשה בו מלאכה - פטור, ואי ס"ד עבדא כמקרקעי דמי, אמאי פטור? ברשותא דמריה קאי!

הכא במאי עסקינן - שלא בשעת מלאכה; כי הא דשלח ליה רבי אבא למרי בר מר, בעי מיניה מרב הונא: הדר בחצר חברו שלא מדעתו, צריך להעלות לו שכר או אין צריך להעלות לו שכר? ושלחו ליה: אינו צריך להעלות לו שכר.

הכי השתא, בשלמא התם, בין למ"ד ביתא מיתבא יתיב ניחא ליה, בין למ"ד ושאייה יוכת שער, ניחא ליה, אלא הכא מי ניחא ליה דנכחוש עבדיה? אמרי: ה"נ ניחא ליה, דלא ליסתרי עבדיה.

רב דניאל מסר משמו של רב את הדין שתוקף עבדו של חברו פטור. ואם עבד הוא כקרקע, מדוע לא יחוייב התוקף לשלם והרי אין לו כאן דין גזלן?³⁴ החיוב של הנהנה מנכסי חברו לשלם לו שכר, נידון בסוגיה המפורסמת בפרק שני.³⁵ על בסיס אותה סוגיה מתרצת כאן הגמרא שתקיפת העבד היתה שלא בשעת מלאכה - שהבעלים אינו חסר ולכן פטור. על כך מקשה הגמרא שלאור כל אחת משתי הסברות שהוזכרו באותה הסוגיה, המסבירות מדוע נוח לו לאדם שתהא דירתו מיושבת, כאן אצל עבד היה צריך להיות חיוב. ועונה הגמרא שגם אצל עבד קיימת סברה דומה: נוח לו לאדון שעבדו לא ישב בטל.

³⁴ הרקע להבנת טיעון זה הוא, ההבחנה הברורה שיש בין גזלת מטלטלין לגזלת קרקע. בגזלת מטלטלין הכלל הוא, שהגזלן מתחייב לשלם כשעת הגזילה אם היה שינוי, ולהשיב הגזילה כמות שהיא אם לא היה שינוי. אי לכך לא חל חיוב תשלום של הגזלן, על שימוש בגזילה, גם אם ישיב בסופו של דבר את הגזילה עצמה. כך עולה ממעשה שהובא לפני רב נחמן (בבא קמא צז ע"ב) וכך נפסק ברמב"ם (גזילה ואבדה ג, ו). יש שהסבירו דין זה בכך שהגזילה קנויה לגזלן, ולכן נחשב כמשתמש ברכושו (ראה ש"ך סימן שס"ג סק"ח). יש שאמרו שהתורה חייבה את הגזלן רק להשיב את הגזילה, וזו גזרת הכתוב שאין לחייבו מעבר לכך (ראה קובץ שיעורים בבא קמא אות קמ, בבא בתרא אות קפט, אמרי משה סימן לב אות כז, ברכת שמואל בבא קמא סימן ד). יש שהסבירו מדין שינוי קונה שהשימוש בגזילה נחשב לדבר שלא היה בשעת הגזילה. (ראה חידושי ר' שמואל רוזובסקי, בבא קמא סימן יב). לעומת שלושה הסברים אלו הנותנים לדין זה תוקף של דאורייתא, יש שהסבירו דין זה כתקנת השבים (ראה שיטה מקובצת בבא קמא דף צז ע"ב ד"ה 'כרב', סמ"ע סימן שס"ג סק"ג).

³⁵ בבא קמא ע"א - כא ע"א.

פסיקת הרי"ף בסוגיית תוקף עבדו

לכאורה ברור, שכל הדיון וממילא האוקימתא, הינן רלוונטיות רק לצורך פתרון הסתירה בדברי רב. מי שאינו סבור כרב בענין עבדים כקרקעות, אינו מתקשה בהבנת דינו השני של רב, ויסקים עמו שהתוקף עבדו של חבירו פטור. למרות זאת, הרי"ף שפסק כחכמים שעבדים כמטלטלין, והיה יכול להביא את דינו של רב דניאל משם רב כלשונו, וללא כל תוספת, לא עשה כן ופסק כך (לד ע"ב בדפי הרי"ף):

אמר רב דניאל בר רב קטינא אמר רב התוקף בעבדו של חבירו ועשה בו מלאכה פטור והוא שלא בטלו ממלאכה מ"ט ניחא ליה לאיניש דלא ניסתרו עבדיה.

שאלה זו מעורר בעל שלטי הגיבורים וכך לשונו (שם אות א):

רבינו כתב דעבדא כמטלטלי דמי והלכך משלם כשעת הגזילה ולא מצי א"ל הרי שלך לפניך... וקשה על רבינו דכיון דלדידהו עבדא כמטלטלי דמי היאך פסק אח"כ דהתוקף בעבדו של חבירו ועשה בו מלאכה פטור והוא שלא בטלו ממלאכה, דמשמע הא אם בטלו ממלאכה חייב והא אפי' אם בטלו ממלאכה פטור כיון דכמטלטלי דמי. והכי פסק איהו גופיה בסמוך גבי עובדא דרב נחמן דההוא דגזל אפדנא דתורי וחרש חרישו וקצר קצירו דפטור מליתן שכירות לנגזל, ופשיטא דבכל ענין מיירי אפי' שביטל ממלאכתן להנהו שוורים והכי מוכח כל ההלכה שמה דגזלן אינו משלם כלום משכירות ומשבח כל עוד שהדבר שגזל הוא מידי דחיל עליה שם גזילה. ובדאי דלא הוצרך התלמוד לאוקמי ההיא דתוקף עבדו דרב בשלא בטלו ממלאכתו אלא משום דרב ס"ל עבדא כמקרקעי דמו אפי' בטלו ממלאכתו נמי פטור.³⁶

וצ"ע.³⁷

פתרון הסתירה על בסיס חזרת הרי"ף

את הרעיון לפתור סתירה זו בדברי הרי"ף, על בסיס ההנחה שפסיקתו זו משקפת את שיטתו הראשונה, העלה כבר ה'ש"ך' במשפט קצר (ח"מ, ש"ג ט): 'אלא נראה דכשחזר בו הרי"ף ופסק עבדי כמטלטלי חזר בו גם מהך דמייתי בתר הכי בתוקף עבדו'.³⁸ באופן יותר

³⁶ המשפט האחרון: 'אפילו בטלו ממלאכתו נמי פטור' נראה משובש וכנראה שיש להוסיף לפניו: 'ולא כן'.

³⁷ לתירוץ סתירה זו ראה שלטי גיבורים שם, שמגדיר את לקיחת העבד למלאכה, והשבתו ללא כוונת גזילה, כשימוש המחייב תשלום ולא כגזילה. אך הקשו עליו מדין שואל שלא מדעת שנחשב לגזלן. (ראה פלפולא חריפתא על הרא"ש ב"ק פ"ט סימן ו, אות פ, ותרומת הכרי סימן ש"ג). בעל 'מרכבת המשנה' (גזילה ואבדה ט, א), בהשראת הראב"ד בהשגות, מבחין בין עבדים שהזקינו, שלגביהם אומר הרי שלך לפניך, ולגביהם גם דין התוקף הוא כנהנה מחצר חבירו, לעומת עבדים שמתו, שדינם כמטלטלין, ועליהם אמר הרי"ף שאין הלכה כרבי מאיר. ויש שפירשו שחלה חובת תשלום מדין מזיק (ראה למשל מה שכתבו: הבי"ח, ש"ג, קצות החושן, ש"ג סק"ב).

³⁸ ה'ש"ך מפנה בדבריו לישלטי גיבורים, כמי שכתב גם כן הסבר כזה. אולם לא ברורה לי כוונתו המדויקת.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

מסודר ובאריכות, הציע את הדברים הרב ש' אטלס בהערותיו לחידושי הראב"ד שהוציא (ב"ק, עמ' רלו הערה כז):³⁹

אבל הרי"ף, שפסק דעבדא כמטלטלי דמי לדין גזלה, למה לו להוסיף: "והוא שלא בטלו ממלאכה", הואיל ונעשה גזלן על העבד אין העבד ברשותו של בעליו ויהא פטור הגזלן אפילו אם בטלו ממלאכה. ומסתבר לפי"ז לאמר שהרי"ף קבע להלכה דין זה דהתוקף בעבדו של חברו וכו' והוסיף את הדברים: "והוא שלא בטלו ממלאכה" עפ"י דעתו הראשונה דעבדא כמקרקעי דמי. אבל אח"כ כשחזר מדעתו זו וסבר דעבדא כמטלטלי דמי חזר גם ממה שכתב: והוא שלא בטלו ממלאכה. ואפשר גם שהרי"ף כתב בסוף ימיו על שולי הגליון של ספרו את הדברים: "ולית הילכתא כוותיה אלא עבדא כמטלטלי דמי", וחשב שלפי"ז יבינו כדבר המובן מאיליו דהתוקף בעבדו של חברו ועשה בו מלאכה יהא פטור אפילו כשבטלו ממלאכה.

אם השערתו נכונה, יש כאן דוגמה נוספת לדרכי עבודתו של הרי"ף, לא רק לעצם החזרה, אלא גם להשלכות של תיקון חלקי שיוצר סתירות. אם אכן כך אצל הרי"ף, מי אם לא הרמב"ם יתכן שיעתיק דרכי עבודה אלו מרבו.⁴⁰

בירור שתי החלופות בהצעת הרב אטלס

הרב אטלס מציע שתי חלופות קרובות. לפי הראשונה אומר הוא: 'אבל אח"כ כשחזר מדעתו זו וסבר דעבדא כמטלטלי דמי חזר גם ממה שכתב: והוא שלא בטלו ממלאכה'. לפי אפשרות זו ההערכה היא שהרי"ף חזר בו גם מדבריו הכתובים בפסקה של תקיפת עבד. לפי האפשרות האחרת, ההשערה היא שהרי"ף רק הגיה את פסיקתו הראשית על הגליון, וסמך על הקורא שיבין שממילא פסיקתו בענין התוקף עבדו אף היא ראויה לשינוי.

שתי האפשרויות הללו מלמדות על התלבטותו של אטלס אודות החזרה של הרי"ף. האם העדות שהרי"ף חזר בו, היא שגרמה לתוספת המשפט 'ולית הילכתא כוותיה דקי"ל עבדא כמטלטלי דמי'. כלומר, הרי"ף חזר בו לגמרי גם בפסיקה כרב וגם בתוקף עבדו. אין אנו יודעים כיצד נודעו הדברים, ויתכן שבשלב ראשון מידע זה עבר רק בעל פה. בעקבות המידע הזה, תוקנה ההלכה העיקרית, על ידי מעתיק כל שהוא, ולא תוקנה הפסקה השניה.⁴¹ או שמא הרי"ף עצמו תיקן את הנוסח על ידי הגהת הספר.

³⁹ הרב אטלס לא ציין שהש"ך קדמו בענין זה, כנראה שנתעלמו ממנו דברי הש"ך.

⁴⁰ כוונתי כמובן, להרגלי תיקון שהיו נפוצים כנראה בבית המדרש הספרדי, והסתמכו מן הסתם על ההנחה, שהקורא משכיל דיו כדי להבחין בין סתירה לבנין.

⁴¹ כמו כן יתכן שהוא שיער, שהמידע שגרם לתיקון הפסקה, אינו אלא דברי הראשונים כגון הרא"ה המצוטט בנמוקי יוסף. שאמנם מלשונו נראה קצת, שהנוסחה המונחת לפנייהם אינה כוללת את התיקון.

כפי שראינו לעיל,⁴² ברור לנו שכבר לראשונים היו טפסים של הרי"ף הכוללים את ההגהה. אמנם מידע זה לא היה בפני הרב אטלס, ולכן סביר להניח שכל דבריו הם השערה בלבד. מצד שני שתי האפשרויות הללו נשארות על תילן. אין לנו מידע האם הספרים בהם היתה ההגהה, יצאו מתחת ידו של הרי"ף או של סופר בציוויו, האם בערוב ימיו ציוה הוא לתקן את הספר, או אפילו רק אמר ששינה דעתו, ותלמידיו הגיהו את הספרים ולא באופן מושלם.⁴³

ה. פסיקת הרמב"ם

מבוא

בכל אותם הדינים, בהם נאמר שיצאו עבדים מהכלל יחד עם הקרקעות והשטרות, פסק הרמב"ם שאכן מעמדם של העבדים כקרקעות.⁴⁴ פסיקת הרמב"ם בענין גביית חוב אינה מבוררת דיה, שכן הרמב"ם עצמו לא חיוה דעתו במפורש.⁴⁵ אנו נתמקד כאן בבחינת פסקיו של הרמב"ם במה שנוגע לדיני גזלת עבדים. נבדוק את פסיקתו הישירה בענין גזלת עבדים,⁴⁶ כמו כן נבחן את ההלכה בראש פרק תשיעי שענינה גזלת קרקע, ואף את פסיקתו בדיון התוקף עבדו של חברו.⁴⁷

כך פוסק הרמב"ם את הדינים העולים ממשנת הגוזל (גזלה ואבדה ג, ד) :

גזל בהמה והזקינה או כחשה כחש שאינו יכול לחזור כגון חלאים שאין להם רפואת תעלה. או שגזל מטבע ונסדק או פסלו המלך. או שגזל פירות והרקיבו כולן. או יין והחמיץ. הרי זה כמי שגזל כלי ושברו ומשלם כשעת הגזלה: אבל אם גזל בהמות וכחשו כחש שאפשר לחזור. או שגזל עבדים והזקינו. או שגזל מטבע ונפסל במדינה זו והרי הוא יוצא במדינה אחרת. או שגזל פירות והרקיבו מקצתן. או תרומה ונטמאת. או שגזל חמץ ועבר עליו הפסח. או

⁴² בתחילת פרק ג'.

⁴³ הרב בנדיקט, מרכז התורה בפרובנס, עמ' 206, מניח כדבר פשוט שהרי"ף לא תיקן בעצמו, אלא רק ציוה לתלמידיו לתקן. כמו כן ברור לו שיהללו לא תמיד הקפידו על מילויין של הוראות אלו. ובעמ' 207 כתב: 'מסיבה זו, שהרי"ף עצמו לא שילב ע"י עריכה חדשה את תיקוניו לתוך הדברים שבנוסחה הראשונה, ושהתלמידים והמעתיקים נתרשלו בהכנסת השינויים - מחיקות והוספות - רבה לעתים המבוכה של ראשונים ואחרונים בהבנת קטעים שונים בספרו של הרי"ף'.

⁴⁴ טוען ונטען ה, א, שכירות ב, א, מכירה י, ג, ח, ערכין וחרמין ז, א, בכל המקומות הללו הוא מציין 'הוקשו לקרקעות'. מכירה ב, א, כתב: 'הרי הוא כקרקע לקניה'.

⁴⁵ רבים כתבו שדעתו שעבדים כמטלטלין, ולמדו זאת מהלכות מלוה ולוה יח, ה, שם מתייחס הוא לעבד שעשאו רבו אפותיקי. ראה בהפניות להלכה הזו, רמב"ם, מהדורת פרנקל, ספר המפתח, עמ' תנו.

⁴⁶ גזלה ואבדה ג, ד.

⁴⁷ גזלה ואבדה ג, ז.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

בהמה ונעברה בה עבירה או נפסלה מליקרב או שהיתה יוצאה להסקל. אומר לו הרי שלך לפניך ומחזיר אותה בעצמה.

בהלכה זו, מונה הרמב"ם את העבדים, יחד עם שאר הגזילות, שבהן הדין הוא 'הרי שלך לפניך'. משמעות הדבר, מבחינת הגדרת העבדים, שהם כקרקעות. פסיקה כזו תואמת, כפי שכבר ראינו, את פסיקת רב בסוגיה. וכך אמנם כותב בעל ה'מגיד משנה' על אתר:

או שגזל עבדים וכו'. טעם העבדים מפני שדין כדן הקרקע שאינה נגזלת והכי פסק רב בגמרא וכן עיקר. וכבר כתבו המפרשים דבכל דין תורה דינם כקרקע.⁴⁸

אם אכן כך היא שיטת הרמב"ם, גם פסקו בענין התוקף עבדו של חבירו משתלב היטב. הרמב"ם פוסק בענין זה, כפי שעולה מהגמרא וכפי שמתבקש לאור שיטת רב (שם, ז):

התוקף עבדו של חבירו ועשה בו מלאכה ולא בטלו ממלאכה אחרת פטור שנוח לו לאדם שלא יבטל עבדו, ואם ביטלו ממלאכה אחרת משלם לו כפועל.

לכאורה דברי הרמב"ם בסוגיה זו פשוטים וברורים. דין העבד הוא כקרקע ולכן גזלן מחזיר כמות שהוא ואין לו דין שינוי. כמו כן התוקף עבד דינו כדר בחצר חבירו שצריך להעלות לו שכר, אלא אם לא בטלו ממלאכה.

בירור נוסחת ההלכה

ההרמוניה בפסקי הרמב"ם אינה אלא למראית העין. כבר הטור כותב (ח"מ ש"ג):

ובגזל עבדים וכחשו כחשא דלא הדר כתב רב אלפס דמשלם כשעת הגזילה דעבדי כמטלטלי דמי וכן כתב הרמב"ם. ואדוני אבי הרא"ש ז"ל כתב דאומר לו הרי שלך לפניך וכן כתב הראב"ד והרמ"ה.

על דברי הטור הללו, כתב המחבר גם ב'בית יוסף' וגם ב'כסף משנה', ש'נוסחא משובשת נזדמנה לו'.⁴⁹ גם בעל ה'שלטי גיבורים' תולה את הדבר בטעות סופר,⁵⁰ אך נראה שסבור שהטעות היא בטור: 'ומ"ש הטור ח"מ דהרמב"ם סובר כרבינו ט"ס הוא דמיי' פליג עליה דרבינו ואולי צ"ל הרמב"ן'.

⁴⁸ ה'מגיד משנה' מתעלם מהעובדה שפסיקת הרמב"ם כאן אינה כפסיקת הר"ף. יתכן שחזרת הר"ף גרמה למגיד משנה להמנע מלקבוע מסמרות בענין זה, ושמא חשד שהחזרה אינה מוסמכת כל כך.

⁴⁹ גם בעל ה'לחם משנה' מתייחס לטור: 'ואין כן נסחתנו אלא שפסק דאומר לו הרי שלך לפניך'. הנחתו ברורה שהיתה לפני הטור נוסחה אחרת. המגיד משנה לא התייחס לטור, אולם העובדה שנוסחתו ברמב"ם היתה כפי שלפנינו, עולה בבירור מדבריו (המצוטטים לעיל), וכן מדבריו בפרק ט הלכה א. גם מהראב"ד (ט, א), עולה שזו היתה נוסחתו.

⁵⁰ ראה הערה 37.

בהערות על שינויי הנוסח במהדורת פרנקל, מובא נוסח כתבי יד תימניים של ההלכה. לפנינו נוסח ההלכה הנפוץ, ושינויי הנוסח בכתבי היד התימניים:⁵¹

גזל בהמה והזקינה או כחשה כחש שאינו יכול לחזור **גזל עבדים והזקינה או כחשו כחש שאינו יכול לחזור** כגון חלאים שאין להם רפואת תעלה, או שגזל מטבע ונסדק או פסלו המלך, או שגזל פירות והרקיבו כולן, או יין והחמיץ, הרי זה כמי שגזל כלי ושברו ומשלם כשעת הגזלה. אבל אם גזל בהמות **ועבדים** וכחשו כחש שאפשר לחזור, או שגזל עבדים והזקינה, או שגזל מטבע ונפסל במדינה זו והרי הוא יוצא במדינה אחרת, או שגזל פירות והרקיבו מקצתן, או תרומה ונטמאת, או שגזל חמץ ועבר עליו הפסח, או בהמה ונעברה בה עבירה או נפסלה מליקרבו או שהיתה יוצאה להסקל, אומר לו הרי שלך לפניך ומחזיר אותה בעצמה.

על נוסחה זו כתבו במהדורת פרנקל: 'וכעין נוסח זה נר' שנודמן להטור שהובא בכס"מ ובלח"מ'.

נוסחת ההלכה של גזלה ג,ד, אינה ניתנת להערכה מלאה, ללא בדיקת ההלכה בראש פרק ט. בפרק זה פונה הרמב"ם לעסוק בהלכות הקשורות לגזלת קרקעות. ההלכה הראשונה היא מעין כותרת, המסבירה את מעמדן השונה של הקרקעות. בהלכה זו יש התיחסות למטלטלין, ולפי נוסחאות אחדות גם לעבדים. אין אפשרות למצות את העיון בנושא שלנו ללא בחינה מדוקדקת של הלכה זו.

כך לשון הרמב"ם:

הגזל קרקע מחבירו והפסידה כגון שחפר בה בורות שיחין ומערות או שקצץ את האילנות ושחת המעיינות והרס הבנין חייב להעמיד לו בית או שדה כשהיו בשעת הגזלה או ישלם דמי מה שהפסיד: אבל אם נשחתה מאליה כגון ששטפה נהר או נשרפה באש שירדה מן השמים אומר לו הרי שלך לפניך. שהקרקע בחזקת בעליה קיימת ואין אחריות הפסדה עליו אלא אם כן הפסיד בידו. מה שאין הדין כן במטלטלין כמו שביארנו.

הראב"ד בהשגות על הלכה זו מצטט נוסחה שונה הכוללת עבדים:

אבל אם נשחתה מאליה וכו' מה שאין הדין כן במטלטלין או בעבדים כמו שביארנו.

⁵¹ את התוספת בכה"י התימניים כתבנו בגופן מודגש, ואת הקטעים החסרים בכתה"י כתבנו בגופן מוקטן וקו מתחתיו. נוסח זה מופיע ברמב"ם שהוציא הרב קאפח, מכון משנת הרמב"ם, כרך ז עמ' שו. ישנם חילופים קלים נוספים שאינם חשובים לענינו ולכן לא ציינו אותם. בפירוט שמופיע בילקוט שנויי נוסחאות, מהדורת פרנקל, נוסח זה נמצא בכל כתה"י התימניים למעט כ"ה (ששון) וכן בכת"י צ (אוקספורד 344). הרב קאפח בתחילת פירושו להלכה זו כותב: 'כ"ה נוסח ההלכה בכל כ"י שברשותי, וגם בקונדרסים משאריות כ"י'.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

גם המגיד משנה מצטט את הנוסחה הזו,⁵² ובילקוט שנויי נוסחאות של מהדורת פרנקל, צויין שנוסחה זו היא נוסחת כתבי היד והספר המוגה!⁵³ אף הרב קאפח במהדורתו מעתיק כך את ההלכה, ואין לו כל התלבטות בנוסחתה.⁵⁴

גם הרמב"ם חזר בו

לכאורה יש לפנינו דוגמה ברורה לחזרה של הרמב"ם. ניתן להניח, שנוסחת כתבי היד התימניים בפרק ג, מתעדת את המהדורה הראשונה של הרמב"ם. לפי זה, הנוסחה המצויה בדפוסים, איננה טעות אלא משקפת היא את דעתו של הרמב"ם לאחר שחזר בו.⁵⁵ אם כך פני הדברים, הרמב"ם סבר בתחילה, כמו הרי"ף בזקנותו, שעבדים כמטלטלין. לאור תפיסתו זו אף כתב את ההלכה בראש פרק תשיעי, כפי שמעידים כל כתבי היד. כאן אין לקבל את נוסח הדפוסים, שכנראה הגיהו את ההלכה כדי להתאימה למה שנמצא בפרק ג. הרמב"ם עצמו שחזר ותיקן את פרק ג לא ראה כנראה צורך, או שכת, לתקן את ההלכה בראש פרק ט, שהרי שם אינו עיקר הענין.⁵⁶

הערכה זו של הממצאים, היא גם מסקנתם של עורכי מהדורת פרנקל. לאור כך, וכפי שכבר הערנו, הניחו את הנוסחה שיצאה מידי מגיהים, בגוף המהדורה, כיון שלאמיתם של דברים, זו היא כוונת הרמב"ם במהדורה אחרונה, אלא שלא תיקן.⁵⁷

בילקוט שנויי הנוסח על ההלכה בפרק ג', מציגים העורכים שיקולים נוספים, התומכים לדעתם בהסבר שהצגנו עתה:

⁵² בילקוט שנויי של מהדורת פרנקל מצויין, שגם למאירי היתה נוסחה זו, אך לא מצאתי מהיכן מוכח כך במאירי.

⁵³ כאן לפנינו דוגמה לכך שאין להניח כדבר פשוט שהנוסחה המובאת בגוף המהדורה היא בהכרח הנוסחה הרווחת בכתבי היד. ואכמ"ל.

⁵⁴ נוסחת כתבי היד כאן, יכולה להיות מקורו של הטור, שכתב שהרמב"ם פסק כמו הרי"ף. אם נכונה השערה זו, וכך כתב בעל ה'מרכבת המשנה' כאן, אין להוכיח מדברי הטור שנוסחתו בפ"ג ה"ד היתה כנוסחת כתבי היד התימניים.

⁵⁵ בהקדמה לילקוט שנויי נוסחאות של מהדורת פרנקל, מציינים העורכים שלמרות חשיבותם של כתבי היד התימניים יש להעיר כי בספרי התימן (כך במקור) מצוי על פי רוב הנוסח הראשון שכתב רבינו בספרו ולא הלשונות שתיקנם רבנו אחרי שהושלם ספרו ונתפשט. הרב י' שילת (כפי שאמר לי בע"פ) אינו מסכים עם קביעה זו כדבר נחרץ. לדעתו ברור שכתבי היד התימניים משקפים שלב ביניים שאינו סופי, מכיון שמבוססים הם על מה שהגיע לתימן בחיי הרמב"ם.

⁵⁶ טעם זה יפה כוחו לשתי ההשערות. יתכן שלא תיקן כי אין זה עיקר המקום וסמך על כך שיבינו לפי ההלכה העיקרית, או ששכח מפני שזכר את העיקר ולא שת ליבו לאיזכור הצדדי של פרק ט.

⁵⁷ העורכים עצמם לא מציגים בפנינו את שיקול דעתם לבחור בדפוסים נגד כל כתבי היד. אולם סביר להניח שזו דעתם לאור דרכם השיטתית, ולאור דבריהם בילקוט שנויי הנוסח בשני המקומות, וראה הפסקה הבאה.

- א. המשפט הראשון בו יש שינוי כתוב לפנינו: 'גזל בהמה והזקינה או כחשה כחש שאינו יכול לחזור כגון חלאים שאין להם רפואת תעלה'. הרמב"ם מייחס 'חלאים שאין להם רפואת תעלה' לבהמה. לפי דעתם של העורכים, אין תיאור זה מתאים לבהמה אלא דוקא לאדם. אולם אם במהדורה קמא היה כתוב: 'גזל בהמה והזקינה או כחשה כחש שאינו יכול לחזור גזל עבדים והזקינה או כחשו כחש שאינו יכול לחזור כגון חלאים שאין להם רפואת תעלה', הרי שאכן במקור נכתב תיאור החלאים אודות העבדים. רק לאחר השינוי, מחק הרמב"ם את העבדים מכאן, ולא חש למחוק את הדוגמה, או לכתוב דוגמה בלשון אחרת המתאימה יותר לבהמה.
- ב. המשפט השני בו חל שינוי: 'אבל אם גזל בהמות וכחשו כחש שאפשר לחזור'. הרמב"ם החל את ההלכה בלשון יחיד: בהמה, ומדוע שינה בסופה ללשון רבים? אולם אם במהדורה קמא היה כתוב: 'אבל אם גזל בהמה ועבדים וכחשו כחש שאפשר לחזור', הרי כשינה הרמב"ם את ההלכה, מחק את העבדים וכדי להמנע מלשנות את המשפט כולו הכתוב בלשון רבים, העדיף לשנות את המילה בהמה לבהמות!

הסבר אחר - כיוון חזרה הפוך

כבר ראינו לעיל, שהרמב"ם פסק את הלכת התוקף עבדו של חבירו, כפי שגם פסק הרי"ף, כשלא בטלו ממלאכתו. כלומר, מהלכה זו עולה ששיטת הרמב"ם היא שעבדים כקרקעות. הלכה זו מתאימה לשיטתו האחרונה של הרמב"ם! אלא שבהלכה זו איננו מוצאים שינוי נוסח.⁵⁸ אם נכונה ההשערה, שבמהדורה קמא סבר הרמב"ם שעבדים דינם כמטלטלין, היינו אמורים למצוא בכתבי היד נוסחה של ההלכה הזו, ללא התוספת של ביטול מלאכה.⁵⁹

עלינו לבחון האם תתכן אפשרות הפוכה, המסבירה את שינוי דעתו של הרמב"ם דוקא בכיוון של הרי"ף. כלומר בתחילה סבר הרמב"ם שעבדים כקרקע, ולבסוף שינה דעתו וסבר שעבדים כמטלטלין. הנחה כזו תיצור אמנם סתירה בין הלכת התוקף לעמדה העקרונית, אולם סתירה זו כבר ראינו אצל הרי"ף, ויתכן שגם הרמב"ם למרות שינוי דעתו העקרונית, לא שינה את הלכת התוקף.

לפי הצעה זו, נוסחת מהדורה קמא של ההלכה בפרק ג, היא הנוסחה המופיעה בדפוסים. ואילו כתבי היד משקפים את דעתו של הרמב"ם לאחר שחזר בו.

⁵⁸ כך לפי ילקוט שינוי הנוסח של פרנקל, וכן במהדורת הרב קאפח.

⁵⁹ הרב קאפח בפירושו אינו מתייחס באופן ישיר לבעיה זו. בפירוש להלכה זו, מצטט הוא פרשנים שייחסו לרמב"ם, את העמדה שעבדים כקרקעות, כפי שעולה מנוסחת הדפוסים. הרב קאפח אינו מוסיף על דבריהם. אמנם בפירושו להלכה בפרק ג, ציטט הוא את הלחם משנה, שמתרץ את שיטת הרי"ף. יש לשער שכוונתו היא שתירוץ זה יפה אף לביאור שיטת הרמב"ם.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

- הרמב"ם פסק בתחילה את ראש ההלכה ללא איזכור של עבדים: 'גזל בהמה והזקינה או כחשה כחש שאינו יכול לחזור' ושינה אחר כך והוסיף את המשפט 'גזל עבדים והזקינה או כחשו כחש שאנו יכול לחזור'. כשם שניתן לומר על משפט זה שנמחק הוא במהדורה בתרא, כך ניתן לומר שהוא נוסף על הגליון.
- גם בהמשכה של ההלכה, הנוסחה המקורית היתה: 'אבל אם גזל בהמות וכחשו כחש שאפשר לחזור או שגזל עבדים והזקינה'. לאחר שחזר בו שינה וכתב: 'אבל אם גזל בהמה ועבדים וכחשו כחש שאפשר לחזור'. ושוב אם הנחנו קודם שאת 'בהמה ועבדים' שינה הרמב"ם ל'בהמות' והוסיף את המשפט 'או שגזל עבדים והזקינה', נטען עתה שדוקא משפט זה נמחק, ובהמות שינה לבהמה ועבדים. איננו יודעים מדוע כתב בתחילה 'בהמות' בלשון רבים, אך אין זה מופרך שהרי גם כתב 'עבדים' בלשון רבים, ואולי נמשך בכתיבתו. כאשר שינה והוסיף את העבדים, שינה לצחות הלשון את הבהמות לבהמה.

לפי הצעה זו, ההלכה בראש פרק ט, כפי שמופיעה בכל כתבי היד, היא מהדורה בתרא שמטלטלין ועבדים דין אחד להם. נוסחת הדפוסים נראה שמשקפת שריד מהמהדורה קמא שלא שרד בכתבי היד.⁶⁰

הכרעה לאור פירוש המשנה

הרמב"ם מתייחס להגדרת עבדים כקרקעות בכמה מקומות בפירוש המשנה.⁶¹ בכל שלושת המקומות נמצאים עבדים יחד עם הקרקעות והשטרות בניגוד למטלטלין. אולם בפירוש המשנה בשבועות לא כך היה כתוב במהדורה קמא. כך הם דברי הרמב"ם לפנינו:

אם תתבונן בפסוקי התורה תמצא כי דברים שזכרו ודן בהם בשבועה או בתשלומי כפל וארבעה וחמשה וזכרו בהן דיני השומרים, חמור ושור ושה וכל בהמה ושלמה וכסף וכלים, יוצא מכל הפסוקים הללו בהמה וכלים וכסף, וכל אלה בסוג דבר המטלטל וגופו ממון, כך כל דבר שהוא תחת כלל זה והוא דבר המטלטל וגופו ממון חלים עליו אותם הדינים, יצאו קרקעות מפני שאינן דבר המטלטל, ועבדים הוקשו לקרקעות כמו שביארנו בתחלת קדושין, והשטרות לפי שאין גופן ממון, אלא עומדים לראיה שבהם, ואם נתקיימה הראיה הרי מציאות השטר והעדרו שוים.

על המשפט המצוין בקו, מעיר הרב קאפח (עמ' קפא הערה 25), שלא היה במהדורה קמא.⁶² אם מותר לנו לשער, שיש לעובדה זו משמעות בענין חזרתו של הרמב"ם, הרי שניתן להוכיח

⁶⁰ שזה כמובן חיסרון בולט בהצעה זו.

⁶¹ בבא מציעא פ"ד מ"ט, עמ' מז; שבועות פ"ו מ"ה, עמ' קפ; בכורות פ"ח מ"ט עמ' קפ.

⁶² כתוב על שולי הגליון.

מכאן את כיוון החזרה. הרמב"ם סבור היה בצעירותו, שאין להשוות עבדים לקרקעות! כלומר דעתו הראשונה היא שעבדים כמטלטלין, כמו נוסחת כתבי היד בפרק ג, וכמו נוסחת כל כתבי היד בפרק ט. דומה שממצא זה מאפשר להוכיח, שאין מקום להשערה החלופית אודות חזרה בכיוון ההפוך.⁶³

שמה ניתן להוכיח טענתנו זו ממקום נוסף בפירוש המשנה. בפירושו למשנה בבכורות כותב הרמב"ם משפט שמראה לכאורה שדעתו היא שעבדים הם כמטלטלין (פ"ח מ"ט, עמ' קפ):

אין כוונתו באמרו הקדשות שבכור אדם לא יפדה בהקדשות כי זה פשוט, אלא רוצה לומר שדין זה גם בהקדשות שאינן נפדין לא בעבדים ולא בשטרות ולא בקרקעות אלא בשוה כסף מן המטלטלין זולת העבדים, וכבר הזכרנו יסודות כל זה כמה פעמים, ויזכרו עוד יסודותיהן.

המשפט: 'אלא בשוה כסף מן המטלטלין זולת העבדים' מראה בעליל שעבדים הם מטלטלין! למרות היותם מטלטלין אין פודים בהם הקדשות. גישה זו מתאימה לסברתו הראשונה של הרמב"ם בענין מעמד העבדים וסביר מאוד להניח שלמרות שינוי דעתו לא תיקן כאן.⁶⁴

ניתוח חזרת הרמב"ם

מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה ניתן להסיק, שההנחה הראשונה שעבדים כמטלטלין, היתה על בסיס השוואה בין דיני גזילה לדיני שבועה. משמעות הדברים היא, שסברת הרמב"ם בתחילה, היתה כפי מסקנת הרי"ף בזקנותו, אך לא באופן מלא! הרי"ף סבר במהדורה בתרא שעבדים כמטלטלין, אך לא סבר כן אלא בגזילה ובחוב. בשבועות פסק הרי"ף שעבדים כקרקעות.⁶⁵ לעומת זאת, הרמב"ם סבר במהדורה קמא, שדין העבדים כמטלטלין לגמרי. כך אמנם סברו הראשונים שחלקו על הרי"ף, שאין לחלק בין הגדרת עבדים בגזילה ושבועה. אלא שהראשונים סברו, שלאור ההלכה הפשוטה בשבועות שעבדים כקרקעות, יש לפסוק כך אף בגזילה.

אם הנחה זו נכונה, הרי שלבסוף כאשר שינה הרמב"ם את דעתו, נשאר נאמן הוא לעיקרון של אחדות ההגדרה. לפי מהדורה בתרא העבדים הם כקרקע בכל המקומות. את ההנחה של בעל ה'לחם משנה', שהרקע לשינוי דעתו של הרי"ף, קשור ביכולת ליצור נתק בין

⁶³ הנחה זו היתה יכולה להיות מחוזקת באופן משמעותי, לו מצינו חילופי נוסחאות במשנה תורה בהלכות העוסקות בעבדים בשבועה או באונאה. אולם בכל אותן ההלכות פסק הרמב"ם שעבדים הם כקרקעות ואין ציונים לחילופי נוסח. אולם למרות זאת, אין לבטל את המהדורה קמא של פירוש המשנה, בגלל שאין לה חיזוק ממשנה תורה. יתכן שבשלב ביניים חזר בו הרמב"ם מהגדרת עבדים לענין שבועה, אך טרם שינה דעתו בענין גזילה. משמעותה של השערה כזו, שבין שני השלבים הקיצוניים בדעתו, היה שלב בו הלך הרמב"ם בדרכו של הרי"ף.

⁶⁴ בין מחמת היות המשפט חסר השלכה למעשה, ובין מחמת שניתן להבין אותו לא כהגדרה עקרונית, אלא כתיאור המציאות שעבדים הם שוה כסף המיטלטל.

⁶⁵ שבועות כג ע"ב בדפי הרי"ף.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

ההגדרות בגזילה ובשבועות, לא ניתן להחיל על חזרתו של הרמב"ם. מאותה סיבה, לא ניתן לתלות את שינוי דעתו של הרמב"ם, ביחסו השונה לסוגיה ורבדיה. כפי שהצענו לעיל,⁶⁶ גם נסיון הסבר זה מבוסס על ההנחה שרב פסק כרבי מאיר רק בגזילה וללא קשר לדיני שבועה.

פסיקת הרמב"ם בדין גביית חוב מעבדים

כפי שראינו לעיל, ציינו ראשונים אחדים, שפסיקת הרי"ף בזקנותו, נובעת מפסיקת ההלכה בענין גביית חוב. את הפסיקה המפורשת הזו, המופיעה בין בגמרא ובין ברי"ף,⁶⁷ איננו מוצאים אצל הרמב"ם!

אמנם יש שהסיקו שעבדים כמטלטלין,⁶⁸ מתוך הלכה שפסק הרמב"ם בענין אפותיקי. הרמב"ם פסק שם (מלוה ולוה יח, ה) :

עשה עבדו אפותיקי ומכרו הרי בעל חוב גובה ממנו מפני שיש לו קול. עשה שורו אפותיקי ומכרו אין בעל חוב גובה ממנו וכן שאר המטלטלין מפני שאין להן קול.

לכאורה ניתן להסיק מהלכה זו שאין גובים מעבדים אלא כשנעשו אפותיקי. מכאן שדינם בדרך כלל כמטלטלין. אולם מוזרה מעט העובדה שהרמב"ם לא פסק כך במפורש.

על מימרת רבא, שממנה שאב הרמב"ם הלכה זו, כתבו התוספות (ב"ב, מד ע"ב) :

אפילו אי סבר רבא דעבדי כמקרקעי דמי נקט אפותיקי לאשמועינן בין בשטר בין בעל פה.

כלומר, אין להסיק מהלכת רבא זו שהוא סובר שעבדים כמטלטלין. גם אם עבדים נידונים כקרקעות, יש למימרת רבא משמעות לענין גביית חוב של מלוה בעל פה. אם כן יכולים אנו לומר כך אף על הרמב"ם. גם אם סבור היה הרמב"ם שעבדים נידונים כקרקע לענין גביית חוב, יש חשיבות להלכה שעבד שנעשה אפותיקי יש לו קול לענין גביית מלוה על פה.

גם בפירוש המשנה, מתייחס הרמב"ם בשני מקומות,⁶⁹ להגדרה של קרקעות כנכסים שיש להם אחריות. בשני המקומות מתעלם הרמב"ם מן העבדים, ומציג בניגוד לקרקעות

⁶⁶ ראה לעיל פרק ג.

⁶⁷ ראה לעיל פרק ג.

⁶⁸ ראה מקורות בספר המפתח, מהדורת פרנקל, מלוה ולוה יח, ה.

⁶⁹ פאה פ"ג מ"ז, עמ' סב; קידושין פ"א מ"ה, עמ' קצה.

דוגמאות של מטלטלין גמורים. התעלמות זו מהעבדים יתכן ומשקפת אי בהירות שהיתה לו לרמב"ם בענין זה.⁷⁰

לסיכום: איננו יכולים לקבע מסמרות בענין שיטת הרמב"ם בגבייה מעבדים.

- אם נקבל את הדעה הרווחת שעבדים כמטלטלין, הרי שבמהדורה בתרא פסק הרמב"ם שעבדים כקרקעות בגזילה, למרות שהם כמטלטלין בגביית חוב.
- אם נשער, שהרמב"ם סבר, שעבדים הם כקרקעות אפילו לענין גביית חוב, עולה שיטתו במהדורה אחרונה, אחידה בכל המקומות!⁷¹

ו. סיכום

בפסיקת ההלכה בענין הגוזל עבדים מצאנו שחזר בו הרי"ף מפסיקתו הראשונה. בתחילה פסק כפי שעולה מהסוגיה, ואחר כך שינה דעתו ופסק שעבדים כמטלטלין. חזרה זו אין בה ספק וכבר העידו עליה הראשונים. פחות מבוררת היא השאלה מה היתה דעתו של הרי"ף בתחילה ומדוע שינה דעתו לבסוף.

בשלושה מעגלים, זה רחב מזה, ניתן להציע תשובה. המעגל הרחב ביותר הוא שהלכו בו הראשונים. הגדרת העבדים כמטלטלין באופן כללי, היא הנושא המרכזי בו התלבט הרי"ף. בתחילה סיווג את העבדים כקרקעות, ואילו לבסוף בעקבות דין גביית חוב, חזר וסיווג את העבדים כמטלטלין. אמנם לפי פסיקתו בשאר הדינים כקרקעות, מוכח שהסיווג כמטלטלין בגזילה ובחוב הוא ייחודי. כאן נעזרנו בהסברו של בעל ההשלמה. דין קרקע אינה נגזלת תלוי בהיותה של הקרקע בלתי ניידת. תכונה זו היא גם הגורמת שסומכים על הקרקע כבטחון לחוב. תכונה זו אינה קיימת אצל העבדים ולכן דינם בזה כמטלטלין.

המעגל הצר יותר שייך לדיני גזילה ושבועה בלבד. הסוגיה מלמדת על קשר רק בין שני הנושאים הללו. הרצון ליצור אחדות בין פסיקת ההלכה בדיני גזילה לפסיקה בדיני שבועה הוא שהיה המוקד לשינוי דעתו של הרי"ף. הסבר זה מציע פתרון השובר את הזיקה ההכרחית בין הגדרת העבדים כמטלטלין, לשאלה האם נשבעים על עבדים. יתכן שעבד מוגדר כמטלטלין ובכל זאת אין נשבעים עליו. מציאתו של הסבר זה היא שאפשרה לרי"ף לחזור בו.

⁷⁰ במסכת פאה כותב: 'ומן הכללים שבידינו שכל מה שזולת הקרקעות כגון סחורות ומעות ואבנים נקראים נכסים שאין להם אחריות... ובקידושין: '...ואין אחריות חוזרת אלא על הקרקעות בלבד... ושאין להם אחריות, הם המטלטלין כולם שאין לוי יכול להוציא מיד שמעון פלפלין שמכר לו ראובן אחר שנתחייב ללוי'. אמנם מצד שני, יש אולי משקל להדגשה בלשונו, על היות הקרקעות לבדן נכסים שאין להם אחריות.

⁷¹ וכמוכן שאם כך, מותר לנו לשער, שבתחילה סבר הרמב"ם שעבדים הם כמטלטלין אף לענין גבייה. לפי אפשרות זו יתכן שדינו של רב נחמן היה הבסיס לפסיקת הרמב"ם במהדורה קמא. אולם מכיון שאין לנו נתונים מלבד ההלכה של אפותיקי נראה שאין כאן בסיס מספיק להכרעה.

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

הצעת ההסבר שלנו מתמקדת במעגל הצר ביותר - הסוגיה שלנו בלבד. בתחילה ראה הרי"ף את דיני גזילה כתחום עצמאי שכלל אינו קשור להגדרת עבדים כמטלטלין. רק בערוב ימיו קיבל הוא את גישת עורכי הסוגיה שלנו, שיש לקשור בין הגדרת עבדים הכללית לדיני גזילה.

ראינו ששני ההסברים האחרונים ברי"ף אינם מתאימים להסבר הרמב"ם. העיון בחזרת הרמב"ם מחייב לראות בשאלת ההכרעה העקרונית, את הציר של שינוי הדעות. בתחילה סבור היה הרמב"ם שעבדים נידונים כמטלטלין ואפילו בשבועה. לבסוף חזר בו והגדיר אותם כקרקעות.

מכאן עולה, שלמרות שמצאנו באותה הסוגיה, חזרה מקבילה גם אצל הרי"ף וגם אצל הרמב"ם, אין התהליכים נראים מקבילים. יתכן שאין ליחס חשיבות מרחיקת לכת, לעובדה שהרמב"ם שינה דעתו בדיוק באותה סוגיה בה שינה דעתו הרי"ף. הפרט היחיד שניתן להצביע עליו, שהרמב"ם סבר בתחילה בדומה לסברת הרי"ף האחרונה. כלומר דעתו הראשונה של הרמב"ם יתכן והיתה מושפעת משיטת הרי"ף. אמנם אפילו טיעון זה אינו חזק ביותר. גם שיטתו הראשונה של הרמב"ם, אינה תואמת את שיטת הרי"ף במלואה.⁷² ולכן יש להזהר בהסקת מסקנה בתחום זה.

נספח- הסבר הסוגיה בבבא מציעא

במשנת המחליף פרה בחמור מוצג מקרה של שבועת מודה במקצת על עבדים (ב"מ, ק ע"א):

היו לו ב' עבדים אחד גדול ואחד קטן וכן ב' שדות אחת גדולה ואחת קטנה...
זה אומר גדול וזה אומר קטן ישבע המוכר שהקטן מכר...

הגמרא עוסקת בבירורה של פסקה זו במשנה, עקב השאלות שהיא מעוררת, שאחת מהן היא הסתירה מהכלל אין נשבעין על עבדים:

היו לו שני עבדים אחד גדול ואחד קטן (וכו') אמאי ישבע? מה שטענו לא הודה לו ומה שהודה לו לא טענו. ועוד הילך הוא. ועוד אין נשבעין על העבדים.

אמר רב: בטוענו דמי: דמי עבד גדול דמי עבד קטן, דמי שדה גדולה דמי שדה קטנה. ושמואל אמר: בטוענו כסות עבד גדול כסות עבד קטן, עומרי שדה גדולה עומרי שדה קטנה. כסות, מה שטענו לא הודה לו ומה שהודה לו לא טענו. כדאמר רב פפא: בדיילפי, הכא נמי בדיילפי. קשיא ליה לרב

⁷² אלא אם נקבל את ההשערה הנ"ל בדבר שלושה שלבים אצל הרמב"ם.

הושעיא: מידי כסות קתני? עבד קתני! אלא אמר רבי הושעיא: כגון שטענו עבד בכסותו ושדה בעומריה. ואכתי כסות, מה שטענו לא הודה לו ומה שהודה לו לא טענו. אמר רב פפא: בדיילפי. קשיא ליה לרב ששת: זוקקין אתא לאשמועינן? תנינא: זוקקין הנכסים שאין להן אחריות את הנכסים שיש להן אחריות ליטבע עליהן.

אלא אמר רב ששת: הא מני רבי מאיר היא, דאמר: עבדא כמטלטלין דמי. ואכתי, מה שטענו לא הודה לו ומה שהודה לו לא טענו. סבר לה כרבן גמליאל. דתנן: טענו חטים והודה שעורים פטור, רבן גמליאל מחייב. אכתי הילך הוא! אמר רבא: עבדא, דקטע לידיה, ושדה, שחפר בה בורות שיחין ומערות.

והא רבי מאיר איפכא שמעינן ליה? דתנן: גזל בהמה והזקינה עבדים והזקינה, משלם כשעת הגזילה. רבי מאיר אומר: בעבדים אומר לו הרי שלך לפניך. הא לא קשיא, כדמחליף רבה בר אבוה ותני: רבי מאיר אומר: משלם כשעת הגזילה, וחכמים אומרים: אומר לו בעבדים הרי שלך לפניך.

אלא ממאי דסבר רבי מאיר מקשינן קרקע לעבד, מה עבד נשבעין אף קרקע נשבעין, דלמא אעבד הוא דנשבעין אבל אקרקע לא? לא סלקא דעתך, דתניא: המחליף פרה בחמור וילדה וכן המוכר שפחתו וילדה, זה אומר ברשותי וזה שותק, זכה. זה אומר איני יודע וזה אומר איני יודע, יחלוקו. זה אומר ברשותי וזה אומר ברשותי, ישבע המוכר שברשותו ילדה. לפי שכל הנשבעין שבתורה נשבעין ולא משלמין, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: אין נשבעין לא על העבדים ולא על הקרקעות. לאו מכלל דרבי מאיר סבר נשבעין? ממאי, דלמא כשם קאמרו ליה, כי היכי דאודית לן בקרקעות אודי לן נמי בעבדים. תדע דתנן: רבי מאיר אומר: יש דברים שהן כקרקע ואינן כקרקע ואין חכמים מודים לו. כיצד עשר גפנים טעונות מסרתי לך והלה אומר אינן אלא חמש, רבי מאיר מחייב וחכמים אומרים כל המחובר לקרקע הרי הוא כקרקע. ואמר רבי יוסי בר חנינא: ענבים העומדות ליבצר איכא בינייהו, דמר סבר כבצורות דמיין ומר סבר לאו כבצורות דמיין.

אלא לעולם כדרבי הושעיא. ודקשיא לך זוקקין, איצטריך. סלקא דעתך אמינא כסות עבד כעבד דמי, עומרי שדה כשדה דמי, קא משמע לן.

הסבר

הגמרא מעלה שלוש שאלות על הדין של שבועה בעבדים. שתי שאלות הנובעות מהסיטואציה (מה שטענו לא הודה לו והילך), ושאלה על עצם השבועה בעבדים. רב ושמואל מציעים להעמיד את המשנה במקרים שאין בהם דין ודברים על עבדים ממש. רב הושעיא משכלל את ההסבר, ומציב מקרים בהם נידונים גם עבדים וגם מטלטלין נוספים - 'עבד בכסותו'. על הסבר זה שואלת הגמרא וכי את דין זוקקין באה משנה זו להשמיע?

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

בשלב זה מציע רב ששת הסבר פשוט יותר למשנה: 'הא מני רבי מאיר היא דאמר עבדא כמטלטלין דמי'. הסבר זה פשוט יותר, כיון שפותר הוא את הבעיה מיסודה. אולם מנין לו לרב ששת שרבי מאיר סובר כך? הראשונים מציינים לברייתא שמובאת בהמשך (שמובאת גם בסוגייתינו).⁷³ מכיון שתשובה זו אינה פותרת אלא את השאלה השלישית, נדרשת הגמרא לתרץ את שתי השאלות הראשונות.

ענה מקשה הגמרא על הקביעה של רב ששת: 'והא רבי מאיר איפכא שמעינן ליה'. שאלה זו היא ממשנת הגוזל, ועל פי ההבנה שיש מכנה משותף בין דיני גזילה ושבועה, כלומר, שאלת ההגדרה העקרונית של עבדים. שאלה זו מתורצת על ידי הבאת המסורת המחליפה את דעות התנאים במשנת הגוזל. לאחר שנפתרו כל השאלות הללו, חוזרת הגמרא לברר את עצם התשובה שמעמידה את המשנה כרבי מאיר, ולבסוף חוזרת הגמרא לתירוץ של רבי הושעיא.

לכאורה עולה מסוגיית בבא מציעא, וללא כל חולק, אותה הגישה שייחסנו בסוגייתנו רק לבעלי השלב האחרון. הגמרא מקשה כאן ממשנתנו, מתוך ההנחה שיש בסיס משותף למשנת הגוזל ולדין השבועה. לכאורה עלינו להסיק מסוגייה זו, שהבנת בעלי השלב האחרון בסוגייתנו, היא ההבנה הרווחת והפשוטה של משנתנו.

עיון בעריכת הסוגיה

גם בסוגיה זו, נראה שיש להבחין בין הרובד הראשון של הסוגיה, לבין התוספת הסתמאית. הרובד הראשון של הסוגיה מתועד בשמות החכמים. לשאלה שאין נשבעים על עבדים, נדרשו רב, שמואל, רבי הושעיא ורב ששת. על דבריהם דנה הגמרא בסתמא ללא איזכור שמות כלל.⁷⁴

גם סדר הצגת הדברים אינו נראה פרי עריכה אחת. כפי שכבר ציינו לעיל, רב ששת שאומר 'הא מני רבי מאיר היא', הסתמך על הברייתא המובאת רק בהמשך לאחר השאלה ממשנת הגוזל. כבר כתבו חוקרים על סוגיה זו,⁷⁵ שגם שתי השאלות האחרות המוצגות בתחילה, לא

⁷³ ראה רש"י שם ד"ה 'ר"מ היא', ובתוספות ד"ה 'רבי', ובתוספות הרא"ש ד"ה 'ר' מאיר' עמ' רמו, הסברו, שכוונת הגמרא בשלב זה שרבי מאיר סובר שנשבעים על עבדים ועל קרקעות, ולא נאמרו מטלטלין אלא להוציא את השטרות, וראה ד' הלבני, מקורות ומסורות, עמ' רפט. אמנם בשיטה מקובצת ד"ה 'הא', מובא פירוש (הרשב"א?), שמייחס את דברי רב ששת לרבי מאיר במשנת הגוזל ואליבא דרב שמחליף.

⁷⁴ למעט בתוך הצעות התשובות: 'כדאמר רב פפא', 'הא מני ר"מ היא' וכו'.

⁷⁵ דנו בסוגיה זו: א' וייס, מחקרים בתלמוד, עמ' 18-21; צ"א שטיינפלד, מודה במקצת, עמ' 159-170; ד' הלבני, מקורות ומסורות, בבא מציעא, עמ' רפט. אין כאן המקום לפרוש את כל הבעיות שמעוררת הסוגיה, שכבר פרשו הם. וייס משער שדברי רב ששת במקורם לא נאמרו על משנת המחליף: 'לכן קרובה היא ההשערה שלפני לומדי או מסדרי סוגייתנו היה קטע מרב ששת: "הא מני רבי מאיר היא דאמר עבדא כמטלטלין" וחוף מזה ראש הסוגיה, ר"ל הערותיהם של רב, שמואל ורב הושעיא השייכות בלי ספק למשנתנו, ומימרת רב ששת לא ידעו על מה נאמרה ונסו להתאימה למשנתנו ולעשותה להמשך תירוץ רב, שמואל ורב הושעיא וסגנון למפרע או מחדש את הקושיות בראש הסוגיה בהתאמה לנסיין הזה והוסיפו גם את ההערות שהערנו עליהן

הרב צבי שמשוני

עמדו בפני האמוראים המוזכרים בסוגיה. כלומר עריכת הסוגיה כולה כפי שהיא לפנינו מאוחרת היא.

אלא שגם תשובת רב ששת עצמה מצריכה עיון. הרי תשובתו אינה מועילה אלא לשאלת השבועה על העבדים, ובמשנה נשבעים גם על שדות. מהמשך הסוגיה עולה שהגמרא הבינה את רב ששת כמי שסבור שיש לדמות קרקע לעבד ואף על הקרקע אין נשבעים. ועל כן הקשתה: 'אלא ממאי דסבר רבי מאיר מקשינן קרקע לעבד מה עבד נשבעין אף קרקע נשבעין דלמא אעבד הוא דנשבעין אבל אקרקע לא'. אולם מהלך ענינים זה תמוה. בתחילה מסביר רב ששת את המשנה על בסיס הנחה שיש להקיש קרקע לעבדים ואין לכך כל רמז. ולבסוף מקשה הגמרא על אותה הנחה שמא איננה נכונה.⁷⁶

התוספות שאלו שאלה נוספת.⁷⁷ אם רבי מאיר למד מריבוי ומיעוט, עליו לחייב שבועה גם על קרקעות. ואם לומד הוא בדרך כלל ופרט, אף על עבדים אין לחייב שבועה.⁷⁸ שאלה זו מבוססת על ההנחה הפשוטה שאין להפריד בין קרקעות ועבדים. קיימת אפשרות לחייב שבועה על שניהם, ולחילופין קיימת האפשרות לפטור משבועה את שניהם. ההבחנה ביניהם אינה סבירה.

הצעה להסבר עריכת הסוגיה

יתכן שניתן להציע הסבר קצת שונה לדרך עריכת הסוגיה. יתכן שרבי מאיר עצמו, אכן חייב שבועה בין על קרקעות ובין על עבדים, וכפי שעולה מהברייתא: 'דברי רבי מאיר וחכמים אומרים אין נשבעין לא על העבדים ולא על הקרקעות'.⁷⁹ רב ששת אשר תירץ את משנתו

למעלה שהן הוספות. שטיינפלד משער השערה מרחיקת לכת, נטולת ראיות חזקות מלבד קשיי הסוגיה, שבמשנה המקורית לא היתה כלל הבבא של שדות. לאור השערה זו סבור הוא שדברי רב ששת הם ההסבר הפשוט למשנה המקורית. רק לאחר שינוי נוסח המשנה והוספת השדות, הוצרכו בעלי הסוגיה להסביר שלרבי מאיר נשבעים גם על קרקע. הלבני סבור ששתי השאלות של מה שטענו לא הודה והילך, נוספו על ידי העורך ואילו האמוראים- לא עליהם באו לענות ומדייק מלשון התשובה של רב ששת 'הא מני רבי מאיר היא'. על כל פנים, הכל מודים שהסוגיה ערוכה. אמנם כל החוקרים הללו, לא בחנו את הענין מההיבט של עיון בסוגיית עבדים כמטלטלין, וקבלו את ההסבר של עבדים כמטלטלין כמוסכם. לפי הצעתנו אין לשנות את המשנה מחד גיסא, ואין להרחיק את רב ששת ממשנתו מאידך גיסא. לענין הוצאת המרכיב של 'עבדא כמטלטלין' ממימרת רב ששת המקורית, הינה השערה סבירה הרבה יותר. אמנם גם לפי דרכם, היה מקום לכאורה להציע פירוש פשוט יותר. כבר דייק שטיינפלד (עמ' 164), שהמשנה נקטה לשון זכר: 'גדולי קטן', כפי שמתאים לעבדים ולא נקטה לשון נקבה כפי שמתאים לשדה. שמא הבינו האמוראים כולם או לפחות רב ששת, שלמרות שהמשנה מתארת גם מקרים של עבדים וגם של שדות, נקטה דוקא לשון זכר, מכיון שלענין שבועה, אי אפשר לדבר על שדות ורק עבדים רלוונטיים. כלומר רוב דיני המשנה מתאימים גם לעבד וגם לשדה, למעט הדין של שבועה שהוא נכון רק על עבדים. להשלמת העוסקים בסוגיה יש להוסיף: צ"מ פינליש, דרכה של תורה סימן קא (עמ' 124-122).

⁷⁶ וראה תוספות בד"ה 'דלמא' שהקשה: 'ומנא ליה לחלק כדי להקשות', והשוה תוספות הרא"ש עמ' רמז.

⁷⁷ וכן תוספות הרא"ש המובא בהערה הקודמת.

⁷⁸ ראה הסוגיה בבא קמא קיז, ב שמסבירה כך את מחלוקת התנאים.

⁷⁹ אמנם בתוספתא, בבא מציעא, ח, כד, ליברמן עמ' 108, 'וחכמים או' אין נשבעין לא על העבדים, ולא על השטרות, ולא על הקרקעות.', ולפי הסוגיה בבא קמא קיז ע"ב, גם מי שלומד מריבוי ומיעוט, משיביע על עבדים

גזילת עבדים – כקרקע או כמטלטלין?

לא אמר אלא: 'הא מני רבי מאיר היא'. ויתכן גם שניסוח זה אינו מרב ששת עצמו. שמא מותר לנו לשער, שרב ששת עצמו לא אמר אלא את המילים: 'רבי מאיר היא'.⁸⁰ אמירה פשוטה שהיתה מובנת מאליה לכל מי שמכיר את הברייתא. כלומר, במקום לבאר את המשנה על ידי אוקימתות, עדיף לומר שהתנא של משנה זו הוא רבי מאיר, המשביע על קרקעות ועל עבדים. בשלב זה, לא עמדה כלל על הפרק האפשרות להסביר את המשנה על בסיס העיקרון של עבדים כמטלטלין. ההנחה השלטת היתה, כפי שמקשים התוספות, שיכולות להיות שתי דעות בלבד. האחת מחייבת שבועה גם על קרקעות ועבדים והשניה שפותרתם.

אולם עורכי הסוגיה המאוחרים, העמיסו בתוך תשובתו של רב ששת, פרשנות מחודשת. לשיטתם, כנראה לאור הסוגיה של בבא קמא, ניתן להסביר את המשנה, בלי להעמידה כחולקת חזיתית על הכלל שאין נשבעים על קרקעות. האפשרות החדשה שעלתה, להגדיר את העבדים כמטלטלין, פותחת אפשרות לפרשנות במשנת המחליף פרה.⁸¹ יתר על כן, הסוגיה בבבא קמא מסבירה את הברייתא של המחליף פרה, כמחלוקת תנאים אם עבדים כקרקעות. משמעות הדבר שסוגיית בבא קמא מסבירה את הברייתא, כמחלוקת רק על העבדים, ולא כפי שאמרנו שעולה מפשוטה של הברייתא, שזו מחלוקת גם על קרקעות.

מעתה, אותה הברייתא שהיתה המקור של רב ששת, שרבי מאיר חולק על הכלל שאין נשבעים על קרקעות ועבדים, היא עצמה הופכת להיות מקור לכך, שרבי מאיר סובר שעבדים הם כמטלטלין. במסגרת הסבר זה של עורכי הסוגיה בבבא מציעא, שילבו הם את השאלה ממשנת הגוזל, שהרי כל ההסבר הזה אינו אלא לפי ההחלפה של דעות התנאים במשנת הגוזל.⁸²

וקרקעות אך ממעט את השטרות, ראה תוספות בבא מציעא ק"ב ד"ה 'דלמא'. וצריך לומר שהשטרות נצטרפו אגב גררא, או שכוונת חכמים להדגיש שאין הבדל בין שטרות לעבדים וקרקעות ולכולם דין אחד.

⁸⁰ החלק מהמשפט שלשונו עברית.

⁸¹ קשה לשער מה היתה דעתם אודות קרקעות. ניתן לומר שבעלי תיקון זה סברו, שניתן לישוב את המשנה רק על עבדים. אם נבחר בדרך זו עלינו לטעון שקיים שלב עריכה נוסף בסוגיה, שלא הבין את תירוץ השלב הקודם, ולכן סבר שכוונת המתיר לטעון שרבי מאיר הקיש קרקעות לעבדים. יתכן שהכל מבית מדרש אחד נולד ומלכתחילה נבנה תירוץ המבוסס על עקרון 'עבדא כמטלטלי' וסברת ההיקש ההפוך לקרקעות.

⁸² הסבר זה מאפשר להעמיד על תילו את הטיעון שלנו לעיל, שאין לאמוראים מסורת של ברייתא או משנה הפוכות. סתמא דגמרא בבא קמא הציעה את הרעיון של היפוך הדעות. סוגיית בבא מציעא נשענת על סוגיית בבא קמא ומתייחסת לנתון זה כמוחלט. יתר על כן, בסוגיית בבא קמא הצגנו את שני השלבים כחולקים. האם להעדיף הסבר שאין לו תימוכין, שמשנת רב היתה הפוכה, או להסתמך על הברייתא של מחליף פרה ולקשור בין דיני גזילה לשבועה. בסוגיית בבא מציעא אין הבחנה ברורה בין שני הדברים. הסוגיה כולה נשענת על ההסבר שעבדים כמטלטלין וביחד עם זאת מסתמכת על ההחלפה של דעות התנאים במשנה. אמנם קצת קשה על דברינו מן העובדה שבכל עדי הנוסח של בבא מציעא, מופיעה ברייתא/משנה הגורסת מחלוקת הפוכה. לעניין אין להוכיח מכאן, וכנראה שבעלי הסוגיה כתבו את המשנה של בבא קמא בהיפוך הדעות.